

"חרדנו לגורלו של הכתר שנים רבות," פתח הנשיא את הישיבה, וסיפר כי הזדמן לו לראות את כתב היד בחלב לפני זמן רב. "שמעתי שרק פעם אחת בשנה, ביום הכיפורים, היו מוציאים אותו וקוראים בו בספר יונה."

"בימינו לא נהגו כך," קטע את דבריו הרב זעפרני. כשקוראים את התמלילים הישנים אפשר כמעט לשמוע אותו זועף בעברית במבטא ערבי. "גם הרב ענתבי אומר שלא ידוע לו מנהג כזה."

בן-צבי התעלם. "נתגלגלה זכות זאת על ידי מר פחאם מחלב, שלידי מסרו חכמי הקהילה את הכתר על מנת להעלותו לירושלים. הוא מסר אותו לידי מר שרגאי ביום ב' בשבט תשי"ח ומר שרגאי הביא אותו אלי למחרתו." למעשה, השליחים הליליים הגיעו לביתו של שרגאי בשישה בינואר, שבעה-עשר עשר יום לפני המועד שציין בן-צבי. שרגאי, שהיה אחד האפוטרופוסים, נכח בישיבה באותה עת אך לא תיקן את הנשיא. לעיוות הכרונולוגי המשונה נתייחס בהמשך. "אין לפחאם כל זכות," התפרץ שוב הרב זעפרני, "הוא איש פשוט. לא ידע היכן הכתר מונח ולא ידע דבר על ערכו. אנחנו נתנו לו למסרו לידי הרב יצחק דייך, בתל אביב, והוא לא עשה כן. כל הסיפורים שהוא מספר אין בהם ממש."

הנשיא סירב להיגרר לעימות. "הוסכם להניחו במכון בן-צבי. כיוון שכתב היד היה שייך לעדת החלבים, הסכמנו למנות שמונה אפוטרופוסים שמחציתם בני עדה זאת." הנשיא רמז ששיתופם באפוטרופוסות הוא מחווה של נדיבות מצדו ומצד המדינה.

הצירוף "היה שייך" בוודאי צרם לחלבים. אחד מנציגיהם קטע את דברי הנשיא בבקשה להוסיף חבר בן העדה כדי שיהיה לחלבים רוב בבעלות על הכתר. הפעם שרגאי התערב, "השטר נעשה ואין עכשיו מקום לערער עליו."

"שטר ההקדש נעשה וכולנו מאשרים אותו, והוא אושר בבית הדין ואין לערער עליו," סיכם בן-צבי את המחלוקת, ומיהר לשנות נושא.

הוא סיפר כי הוצעו לו עשרים אלף לירות בעד הזכות לצלם את הכתר ולפרסם עותק לציבור הרחב.

הסכום נמוך מדי, סבר שרגאי.

"הסכום המוצע הוא אפסי," הסכים איתו אחד מנציגי החלבים, והוסיף כי מומחה שהוא נועץ בו אמר כי מחיר הולם הוא מאתיים אלף דולר.

באותה עת הספר נשמר במקום סודי. בן-צבי, בכובע החוקר, היה הראשון שפירסם מאמר אקדמי על הכתר. הגישה לכתר הוגבלה לקומץ למדנים ממחלקה מיוחדת באוניברסיטה העברית בירושלים, מפעל המקרא, שבמסגרתו נעשה שימוש בכתר להכנת מהדורה חדשה של הטקסט הקדוש. לשום אדם אחר לא ניתנה הרשות לראותו.

"הזדעזעתי בשמעי בזמנו שה'כתר תורה לבן-אשר' נשרף ע"י פורעים ערבים, וכמה מאושר הייתי לקרוא ב'הארץ' שספר זה בחלקו הגדול נמצא בארץ ונמסר על ידי כבוד הנשיא לידיים נאמנות של חוקרים", כתב אל הנשיא אדם בשם מרדכי ריגבי, לאחר שנחשפה עובדת הימצאותו של הכתר. הוא היה בעליו של עסק ליבוא ויצוא שהיה לו סניף בחלב, ופעם אפילו קיבל רשות להציץ בספר ב"בבית כנסת תת-קרקעי", כדבריו.

"מאושר אהיה אם יאפשר לי לראות הספר העתיק הזה בפעם שנייה ואודה לכ' באם יתן הוראות לחוקרים להראותו לי לכמה רגעים", הוא כתב. עוד בקשות דוגמת זו, ששלחו אנשים רגילים שביקשו להציץ בספר, מתועדות בארכיונים. כולן קיבלו את התגובה שלה זכה ריגבי.

"מסיבות רבות", כתב מזכירו של הנשיא, "אין עדיין האפשרות להראות את הספר לקהל הרחב". הסירוב היה גורף. גם אקדמאים ואנשי מחקר מהארץ ומחוץ לארץ זכו לאותה תשובה. בשנת 1959 החליט בן-צבי לפרסם צילומים של כמה עמודים כדי שחוקרים אחרים יוכלו ללמוד אותם, "אבל מקומם של התצלומים יהיה במאמרי", הדגיש.

אנשי מפעל המקרא התחייבו לא להוציא את הכתר מחדר העבודה שלהם בקמפוס בגבעת רם, "ולא ליתן לשום אדם, שאיננו מעובדי המפעל להשתמש שימוש כלשהו בכתב היד". הספר הראשון של מהדורת התנ"ך החדשה שלהם יצא לאור רק כעבור כמה עשורים.

בהספר לכתר שכתב חוקר המקרא משה דוד קאסוטו עשור וחצי לפני כן, הוא קונן על הסירוב של רבני חלב לאפשר גישה או אפילו צילום של הספר, שהרי בדיוק למטרה זו הוא נוצר – שיהיה אפשר להעתיק אותו ככל שרק אפשר. כעת, כמעט חמש שנים לאחר שבן-צבי השיג את מבוקשו והספר עבר לשליטת חוקרים מודרניים, דנו ביניהם נאמני הכתר בהצעה לפרסם עותק שלו.

"אם יצלמו את הכתר – יהיה ברשותם ולא יזדקקו לנו, ויוכלו לעשות העתקים ולשלוח לכל אשר יחפוץ לבם," אמר הרב הספרדי הראשי, יצחק נסים, אחד האפוטרופוסים מטעם המדינה.

"מסופקני אם אנחנו רשאים להעמיד את המקור בתערוכה," אמר ראש מחלקת העלייה שרגאי.

"בשטר ההקדש כתוב שלא יוצא לעולם ממכון בן-צבי," הוסיף אחד האפוטרופוסים מבני העדה.

"צדק בזה הרב הראשי," הסכים הנשיא, "שאם ניתן צילום אחד או מאבדים זכותנו עליו." על הכתר להישאר אפוא חבוי ונסתר, רכושם הבלעדי של בעליו החדשים. רק ארבע-עשרה שנה אחר כך, בשנת 1976, פורסם תצלום של מה שנותר מהכתר.

באותה עת היה בן-צבי מוטרד מאוד מהדפים החסרים של הכתר, אף שהיתה סיבה הגיונית להיעלמם: האש בבית הכנסת כילתה אותם. הכתר שהוצל מתוך הלהבות היה מוטיב חוזר בגרסאות השונות של סיפור הכתר, ומראהו תמך בהשערה זו. בפינות התחתונות של דפיו היו סימנים סגולים, צלקות מהמפגש עם החורבן. אך הנשיא האמין כנראה שלא כל הדפים החסרים עלו באש, והוא ניהל ברחבי העולם חיפוש אחר החלקים ששרדו.

איש לא ידע אז לומר בדיוק כמה דפים חסרים. קשה היה לחשב זאת משום שאיש לא ידע כמה דפים הכיל הכתר מלכתחילה. הדפים לא היו ממוספרים. זמן קצר לאחר שהכתר הגיע, שירבט בן-צבי חישובים בדיו כחול על פיסת נייר שמצאתי לימים בארכיון, והגיע למסקנה שהיו במקור שלוש מאות ושמונים דפים. הגיעו ארצה מאתיים תשעים וארבעה. משמעות הדבר היא כי חסרים שמונים ושישה דפים, כרבע מכתב היד. למעשה, כתב היד המקורי כלל כחמש מאות דפים, לפי חישוב שעשה כעבור שנים המומחה למסורה, פרופסור יוסף עופר מאוניברסיטת בר-אילן, אחד מחוקרי הכתר הבולטים. מתוכם היו חסרים כמאתיים, כלומר, כארבעים אחוז מן הכתר.

"בקשתו של כב' הנשיא היא לברר שמא אפשר להציל דפים אחדים מאלה שנחסרו בו ב'כתר'", כתב מאיר בניהו לרב הקהילה החלבית בבואנוס איירס. שמועות החלו להגיע לירושלים. אחת מהן גרסה שהדפים "הונחו בבית אל-זית בחצר הפנימית", ליד בית הכנסת הגדול בחלב, ובן-צבי ביקש מאיש קשר בניו יורק לשלוח מישהו לחלב לבדוק את הנושא. על פי שמועה אחרת, הדפים נזרקו לבור יבש בחצר בית הכנסת. הנשיא עצמו כתב לגולי חלב בניו יורק ושלח דיפלומט ישראלי בברזיל, אלכסנדר דותן, לראיין אנשים שאולי יודעים דבר-מה על הספר.

אחד הגולים שהדיפלומט פגש בריו דה ז'נרו, גזבר הקהילה לשעבר ששמו יעקב חזן, מסר דיווח מבלבל. הוא טען כי ראה את הספר אחרי השרפה וכמעט לא היו חסרים בו דפים. "להדגמת דבריו על החסר הצביע על חוברת בעובי של 5 מילימטר לכל היותר", כתב דותן לנשיא בנובמבר 1961, "קשה לו להעריך את מספר העמודים, אולם לעומת עוביו הגדול של ה'כתר', הרי זה רק כמה דפים, אולי עד עשרה". בן-צבי לא האמין לעדותו של הגזבר. בארכיונים של מכון בן-צבי נמצא סיכום מודפס של הדוח שמסר דותן, ולצד העדות

המשונה מריו דה ז'נרו כתובות המילים: "הערה: זוהי טעות גמורה. חסרים קרוב ל-100 עמוד."

כבר בשעה שהנשיא ואנשיו עסקו באיתור הדפים החסרים, הופיעו סימנים לכך שלפחות אבן אחת בחיפוש נשארה לא הפוכה. האיש שידע בדיוק באיזה מצב היה הכתר בעת שהוברח מבית הכנסת נמלט לישראל שנים קודם לכן, התגורר בשכונת פועלים בתל אביב והתפרנס בדוחק מהכנת יעים מפח ומשפכים. היה זה השמש אשר בגדאדי. גולים חלבים תוחקרו בדרום אמריקה, אך את השמש הזקן בתל אביב איש לא שאל דבר עד יום מותו בשנת 1965.

בן-צבי מת שנתיים קודם לכן, ועם לכתו של אלוף הכתר הבלתי נלאה דעך החיפוש אחר הדפים החסרים.

19

הקצין והמגילה

מכונית הפונטיאק של הפרקליט דהרה ברחובות השוממים לעבר הגבול הישן שבין ירושלים המזרחית למערבית וחצתה אותו. מן העיר העתיקה, שבה נאחזו כוחות ירדניים, נשמעו הדי ירי. התאריך היה שבעה ביוני 1967, יומה השלישי של מלחמת ששת הימים.

כלי הרכב היה כעת רכושו של צבא ההגנה לישראל, והנהג שישב בו היה רפי סיטון, שפגשנו לאחרונה על חוף הים בצפון הארץ. "חייל יקר", היה כתוב בפתק שהוצמד לשמשת המכונית בידי בעליה, עורך דין חיפאי שהצבא הפקיע את רכבו מבעלותו כמה שבועות לפני פרוץ המלחמה, "מי יתן ורכב זה יביא אותך ליערך בשלום. אנא שמור עליו".

סיטון היה אז קצין מודיעין בן שלושים וחמש. למשימה שהיה אמור לבצע בהמשך אותו יום לא היה כל קשר למלחמה. למעשה, הוא שיחק תפקיד קטן בסאגה של כתבי יד מפורסמים בהרבה מזה שהיה בחלב עירו, ומשימתו שימשה דוגמה לחשיבות שהיתה לכתבים עתיקים בעיני ישראלים רמי מעלה ולמאמץ שהיו מוכנים להשקיע כדי להשיגם.

רפי טיפס ועלה בסולם הדרגות באגף המודיעין של צה"ל בזכות מוחו השנון והערבית המדוברת שבפיו. הוא גייס והפעיל סוכנים בירושלים הירדנית, הכין תיקים, גייס משתפי פעולה ותיחקר אותם בבתים בטוחים לאורך הגבול. בירושלים החצויה של טרום מלחמת ששת הימים גילה רפי שאפשר ליצור קשרים מועילים אם שוהים באזור שער מנדלבאום, מעבר הגבול בין שני חלקי העיר, המקום שבו התכנסה ועדת שביתת הנשק שבעקבותיה חולקה העיר בשנת 1949. הוא היה מגיע לשם לפטפט בערבית עם הירדנים, מחליף את העגה הסורית שבפיו בזו הפלסטינית, המקומית. אחת מהצלחותיו המוקדמות בתחום המודיעיני נזקפת לזכותו של קצין ירדני שהאמין כי הוא מוסר סודות צבאיים למנהיג ערבי, ולמעשה מי שהוא חשב לאיש הקשר בינו לבין המנהיג היה מעביר את הסודות לסיטון. הרשת, שרפי הפעיל בהצלחה שנים אחדות נחשפה כאשר הירדנים תפסו את אחד מסוכניו של רפי בדרכו לפגישה על קו הגבול. סגנו של רפי באותה תקופה, שמואל נחמיאס, זוכר שמפקדו היה מסתובב בירושלים ובידיו מחרוזת תפילה ערבית. הסגן, בעל גינונים צבריים ישירים וחותכים, היה מתשאל את הסוכנים שלו בתוך עשרים דקות. לעומתו, רפי, שחונך על מנעמי השיחה המפותלת בעולם הערבי, היה מקיים פגישות שארכו שעות ארוכות. רפי השיג מידע טוב יותר באופן קבוע, אמר נחמיאס. תכונות אלו חשובות לסיפור כתר ארם צובא משום שזמן רב אחר כך, עשה בהן רפי שימוש בתוך הקהילה שלו עצמו, בניסיון להשיג מידע על גורלו של הכתר.

סיטון היה ידוע כמפעיל סוכנים ראשון במעלה. ארבעים שנה אחרי המלחמה ישבתי בדירתו של רפי כאשר בנו של אחד ממודיעיו הפלסטינים משנות החמישים התקשר לבקש טובה. המפעיל הוותיק, כמעט בן שמונים, עדיין דואג לאנשיו. לאחר שניתק את השיחה המשיך את סיפורו על מכונית הפונטיאק המגויסת ששעטה לעבר מזרח ירושלים.

בסיני נסוגו בערבוביה גדודי חי"ר ושריון מצריים ובצפון הארץ כבר חיסל חיל האוויר של מולדתו החדשה של רפי את חיל האוויר של מולדתו הישנה. חטיבות ישראליות שלטו כעת ברוב החלק הירדני של ירושלים, המקום שממנו תקף המלך חוסיין הצעיר את העיר היהודית יומיים קודם לכן. צנחנים ישראלים התקדמו לכיוון הפינה הצפונית-מזרחית של העיר העתיקה, זו שחנו בה תשע מאות שנה קודם הצלבנים של הדוכס גוטפריד בטרם תקפו את החומות. רפי נשלח לחבור אליהם. הוא מעולם לא היה במזרח ירושלים ולא חצה את שער מנדלבאום, אך הוא תיכנן והוציא שם לפועל מבצעים מודיעיניים רבים כל כך עד שהאמין כי הוא מתמצא באזור בעיניים עצומות. הוא נהג במהירות במכונית דרך הרחובות העגומים והריקים של הקיץ הירושלמי, נרגש מנסיעתו בתוך העיר, כשלפתע נקרא בחזרה לבסיס לקבלת הוראות חדשות. הוא הופתע למצוא שם מכתב בחתימת ראש הממשלה ואיש צבא מפורסם.

"התעוררתי באישון לילה", כתב לימים יגאל ידין, "ונזכרתי במגילה".

ידין – חייל, פוליטיקאי ואיש ספר – הוא גיבור מלחמת העצמאות ורמטכ"ל לשעבר, איש הרנסנס הישראלי שגילם תמהיל של כוח פוליטי והשכלה בשירות המדינה. מהבחינה הזאת הוא היה דומה לבן-צבי. לאנשים אלה, טובת המדינה, טובת המדע ויוקרתם המקצועית היו לעתים מקשה אחת מורכבת וסבוכה. הם לא היססו לעשות שימוש בכוחם הפוליטי כדי להגשים מטרות שלעתים איחדו את השלוש. ידין הארכיאולוג חקר אבנים ופיסות עור מעברה היהודי של ארץ ישראל, ודמותו – איש קירח ובריא במכנסיים קצרים המעשן מקטרת בזמן שהוא בודק מקרוב חרס או כורע בתוך מערה – היתה מוכרת כמעט לכל אחד בישראל ולרבים בחוץ לארץ. ידין הוא שעמד מאחורי החפירות הארכיאולוגיות במצדה שהיו אתגר מחקרי, ולא פחות מכך, מבצע לאומי. שרידי אדם שנמצאו שם הוכרו כגופותיהם

של המורדים ונקברו כגיבורי צבא ישראלי, כשארונותיהם עטופים בדגלי ישראל.

ידין היה מומחה גם במגילות ים המלח שרועי צאן בדואים גילו שני עשורים קודם במערות קומראן ומכרו לסוחר עתיקות. המגילות, שחוברו או נאספו בידי כת יהודית אוטורית שנטשה את ירושלים לטובת המדבר אלפיים שנה קודם, שפכו אור על היהדות המוקדמת ועל שורשי הנצרות. אביו של ידין, פרופסור אליעזר סוקניק, היה מראשוני חוקרי המגילות, והוא הצליח לרכוש שלוש מהן מסוחר ירדני בעשרים ותשעה בנובמבר 1947, יום ההצבעה באו"ם. היו מגילות נוספות, אך מלחמת העצמאות והגבולות החדשים שהיא יצרה הפכה את הגישה אליהן לבלתי אפשרית. סוקניק מת בשנת 1953, ובנו, ידין, המשיך את דרכו בחקר המגילות.

חשיבותן של המגילות, כמו מצדה, עלתה אולי על ערכן המחקרי. "אינני יכול לחמוק מן התחושה", כתב ידין, "כי יש דבר-מה סימבולי בגילוי המגילות וברכישתן ברגע שבו נוצרה מדינת ישראל. כאילו המתינו המגילות הללו במערות במשך אלפיים שנה, מאז שחרבה עצמאותה של ישראל ועד שבני ישראל יחזרו לביתם וישיגו מחדש את חירותם". הן נשמרו בהיכל הספר הסמוך למוזיאון ישראל, במורד מסדרון חשך דמוי מערה, בחלל מעוגל ששרתה בו אווירה של מקום תפילה.

בשנת 1960, שבע שנים לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, קיבל ידין מכתב מכומר תושב וירג'יניה, ובו הצעה לרכוש מגילה נוספת ממגילות ים המלח. האיש, שידין מכנה אותו בכתביו "מר ז'" שלח לישראל דוגמה של הסחורה, ואמר כי היתר נמצא בידיו של סוחר ירדני בגדה המערבית. "ואכן", כותב ידין, "אל המכתב היה מצורף קטע מהמגילה, שחוזק מאחור בפיסות בולים אנגליים ונעטף בנייר כסף של קופסת סיגריות ובקרטון". ידין קבע כי החומר מהימן, והם סיכמו את המחיר: מאה ושלושים אלף דולר. ידין מסר

אלף וחמש מאות דולר לידי המתווך שיעשה את הדרך לירדן, ועוד מקדמה של עשרת אלפים דולר. אז העלה הסוחר בגדח המערבית את המחיר למאתיים אלף דולר, כתב לירדן מר ז'. "זוהי התגלית החשובה ביותר בהיסטוריה. ללא ספק, זהו ספר ההתחלות, 'בראשית'", כתב. הסוחר "נשבע בחייו! החתיכה שבידך היא המפתח. אל תאבד אותו". באביב 1962 כתב מר ז' מכתב נוסף, לפני שנעלם עם המקדמה. "מפעם לפעם נהגתי לעיין בפרסומים ובמידע שהגיעו מירדן", כתב ירדן, בהתייחס למגילה המסתורית, "אך לא מצאתי לה כל זכר". כמו בן-צבי, גם ירדן לא שכח, ובסופו של דבר השיג את מבוקשו.

עם פרוץ המלחמה ב-1967 נקרא ירדן לעזוב את עיסוקיו האקדמיים לטובת תפקיד יועץ צבאי מיוחד לראש הממשלה לוי אשכול. אך הוא לא חשב רק על הלחימה. ביום הראשון של הקרבות המטירו הירדנים ארטילריה כבדה על מערב ירושלים, וירדן ציין בכתביו שפגז אחד כמעט פגע בהיכל הספר. פגיעה קרובה כל כך להיכל הספר סיכנה גם את הכנסת, השוכנת בסמוך אליו, אך משום-מה עובדה זו הדאיגה אותו פחות. כאשר כוחות הצבא התקרבו לעיר העתיקה, דיווח קצין בכיר לירדן בדאגה כי אולי נפגע מוזיאון רוקפלר הסמוך, שהיה גם הוא אכסניה למגילות ים המלח. ירדן שלח אל המוזיאון שני פרופסורים מן האוניברסיטה העברית בזחל"ם משוריין תחת אש כבדה כדי שיבטיחו את שלומן של המגילות.

כשהחיילים הישראלים החלו להתקדם לתוך הגדה המערבית, נזכר ירדן במתווך המפוקפק, מר ז', ובמגילה, והבין כי אותו סוחר נמצא כעת תחת שליטה ישראלית. כמו בן-צבי בשעתו, כשניסה להשיג את הכתר, גם ירדן פנה ישירות לקודקוד: "באישורם של ראש הממשלה, שר הבטחון, הרמטכ"ל וראש אמ"ן, הועמד לרשותי סא"ל מהמודיעין", כתב ירדן. זהו משפט שראוי להתעכב עליו: ישראל היתה נתונה במה שהיא עצמה הגדירה מלחמת קיום. היא

לחמה בכל החזיתות, כל כוחות הצבא שלה היו מגויסים ובשדות הקרב ספגו צבאות ישראל וערב אלפי אבדות. ובעיצומה של מלחמה זו מצאו ראש הממשלה והצמרת הביטחונית זמן – גם אם רגע או שניים – למגילה עתיקה.

אותו סגן אלוף היה מפקדו של רפי, שמואל גורן. במכתב שהועבר לרפי, אחרי שקיבל פקודה לחזור לבסיס בפונטיאק, היו הוראות ליחידת המודיעין הירושלמית שלו לשלוח כוח למזרח העיר כדי לעצור אדם שהחזיק ברשותו מגילה או יותר ממגילות ים המלח. לפי המכתב, כינויו של האיש היה "דינו". את המשימה היה צריך להוציא לפועל מיד, לפני שתושבי הגדה יתחילו להפנים את עובדת הכיבוש הישראלי והאיש יספיק לברוח או להחביא את המגילות. רפי זוכר שעדיין היה במפקדה כאשר הצנחנים הגיעו לעיר העתיקה ודיווחו כי הר הבית בידיהם.

בליויי הסגן אלוף ורכב אזרחי נוסף ובו עוד כמה קצינים, שוב נסע רפי בפונטיאק לכיוון שער מנדלבאום. רחובות העיר כבר התמלאו ביהודים צוהלים שחגגו את כיבוש הכותל והיו נחושים להגיע אליו אף שהקרבות טרם שככו. חייל כעוס ניסה למנוע את התפרצות ההמונים אל העיר העתיקה. צוותו של רפי נסוג והחליט להיכנס לעיר המזרחית בדרך עוקפת. רפי מצא את רחוב צלאח א־דין, רחוב המסחר הראשי שנכבש זה עתה והיה זרוע כלי רכב שרופים. דרומית לשם, בשער שכם, שמרו שני צנחנים בדרגת סמל על קבוצה גדולה של גברים ערבים שעמדו בידיים מורמות ופניהם לאבני החומה. הם נראו לרפי חיילים או שוטרים ירדנים. אחד מהם, במדי חאקי מגוהצים, צד את עינו. רפי ביקש שיוצא מן המסדר ויובא אל רכבו. האיש היה מבועת, ורפי, שבחן בקור רוח את הדרכים שבהן יוכל להשיג את המידע שרצה, החליט לנקוט גישה ידידותית, ובירך אותו בערבית בעגה מקומית. שמו של האיש היה יונס, שוטר ירושלמי בשירות הירדנים.

אנחנו מחפשים אדם בשם דינו, פנה אליו רפי, ורמז לו כי מידע שיספק על אודותיו יזכה אותו ברשות לחזור הביתה. מעולם לא שמעתי עליו, ענה יונס, כשהוא יושב מתוח במושב העור של המכונית. הוא שאל אם רפי יודע במה האיש עוסק. סוחר בעתיקות, ענה רפי.

אתה מחפש את כנדרו, ענה השוטר. הוא לקח את רפי לחנות עתיקות סמוכה שעל דלתה שלט בערבית ובאנגלית. החנות היתה סגורה, כמובן. השוטר סיפר לרפי שהסוחר מתגורר בבית לחם, שגם היא נפלה זה עתה בידי הישראלים. הפונטיאק דהרה על דרך האספלט הצרה המובילה דרומה, אל שטחי הגדה המערבית, חלפה על פני קבר רחל ובין הגבעות הצחיחות שדמו לשיש בצבעי חום ולבן. חיילים ישראלים חבושי קסדה עצרו אותם במחסום שהעמידו בכניסה לבית לחם וסיפרו כי בעיר עוד ישנם כיסי התנגדות, אך נתנו להם לבסוף לעבור. רפי נסע על פי הנחיות השוטר יונס לשכונה בקרבת כנסיית המולד. יונס הצביע לעבר אחד הבתים. האיש שפתח את הדלת היה בערך בן שבעים, ורפי זוכר שהיו לו פנים ידידותיות ועיניים שהביעו תחכום.

באנו לשתות איתך קפה, אמר לו רפי. "תפאדלו", אמר האיש אל שליטי עירו החדשים. הסוחר כנדרו, נוצרי אשורי וסנדלר במקצועו, ששמו האמיתי היה ח'ליל אסכנדר שהין, הזמין את בנו הבכור להצטרף אליהם. אנו יודעים שאתה מחזיק ברשותך כמה ממגילות קומראן, אמר לו רפי, וכנציג ממשלת ישראל אני מעוניין לקבל אותן בתמורה לתשלום מלא.

הסוחר הכחיש, ובמהלך השעה הבאה ניסה רפי את כל השיטות שהכיר כדי לאלץ אותו לדבר. הוא התחיל בידידות, עבר לאיומים מרומזים וסיים באיומים גלויים. כנדרו לא שינה את עמדתו. סבלנותו של רפי פקעה. התלבש ובוא איתי, אמר לכנדרו, ועצר את

האיש ואת בנו בכוח המשטר הצבאי. הוא הוציא אותם אל הפונטיאק לקול יללות נשות הבית.

החקירה לא התקדמה גם כשהתנהלה בין כותלי בית המעצר בירושלים. האיש ובנו טענו כי אינם יודעים דבר על מגילות ים המלח. כשמיצו את כל התכסיסים המוכרים, החוקרים ניסו תחבולה עתיקה. הם סיפרו לבנו של כנדרו כי אביו נשבר בחקירה וגילה להם שהמגילות ברשותו, וכי הישראלים עושים את דרכם ברגעים אלו לבית לחם כדי ליטול אותן. הבן לא נשבר והחוקרים הכניסו אותו לתא של אביו הישן והשאירו אותם לבדם. הלילה עבר.

איך יכולת לספר ליהודים על המגילות, שאל בנו של הסוחר את אביו, כשהתעוררו.

מה פתאום, ענה לו כנדרו, לא סיפרתי דבר.

רפי סיפר שאז הישראלים נכנסו לתא, לקחו את כנדרו לחדר אחר והשמיעו לו ברשמקול את השיחה שהקליטו. הסוחר לא הסגיר כל רגש. הוא יעביר אליהם את המגילות בשני תנאים, אמר, כאילו כך תיכנן כל העת. הראשון, ממשלת ישראל תשלם בעדן מחיר מלא, והשני, לא יזהו אותו כמשתף פעולה. הישראלים הסכימו (בסופו של דבר הסוחר קיבל סכום של מאה וחמישה אלף דולר תמורת המגילות) וצוות איתור המגילות דהר שוב לבית לחם.

כנדרו נעמד בפתח חדר השינה שלו וצעד קדימה כשהוא סופר את המרצפות. הוא נעצר, פנה לימין וספר עוד כמה. הוא הסיר אחת מנעליו, התכופף, הניח אותה על שתי מרצפות, צעד לעבר הארון, הוציא מתוכו כלי שאיבה לפתיחת סתימות, הידק אותו למרצפת המסומנת ומשך. המרצפת נעקרה ממקומה, ומתחת לרצפה ראה רפי גומחה קטנה מרופדת בקש. בתוך הגומחה היתה קופסת נעליים צהובה-לבנה-אדומה של חברת "Bata". כשהקופסה נפתחה, נחשפה מגבת לבנה ומתחתיה, עטופה בנייר צלופן, היתה מגילת קלף עתיקה שאחר כך זוהתה כמגילת המקדש, אחת החשובות במגילות ים המלח.

בהמשך נחשפו מגילות נוספות מאחורי תצלומים משפחתיים שהיו תלויים על קירות ביתו של הסוחר ובתוך קופסת סיגרים ישנה מסוג "קארל הראשון אלגנט".

בשעות בין הערביים של יום חמישי, שמונה ביוני, התכנסו שרי ממשלת ישראל כדי להחליט אם לצאת למתקפה כנגד כוחות סוריים ברמת הגולן. שר הביטחון דיין התנגד. "הוויכוח התלהט", כותב ידין, אך בסופו של דבר דיין התרצה. למחרת נשלחו כוחות ישראליים להילחם ברמה. באמצע הדיון נקרא ידין לצאת מן הישיבה. בחוץ חיכה לו הסגן אלוף, בידיו קופסת נעליים של חברת "Bata". "טוב, אני לא יודע", אמר הקצין, "אבל אני מקווה שזאת המגילה שאליה התכוונת".

מגילת המקדש התאחדה עם מגילות ים המלח שכבר שכנו בהיכל הספר של מוזיאון ישראל. המגילות נהנו שם משמירה קפדנית וממנגנון מורכב שאחראי לוויסות חום ולחות באזור התצוגה. סיפורן של המגילות היה מרגש. חשיבותן בעצם היותן שרידים מתקופה בהיסטוריה היהודית שלמדינת ישראל היה עניין גדול בזכירתה, כיוון שהיא הדגישה את הקשר העתיק בין המדינה החדשה לארץ ישראל וסייעה לבניית הדימוי העצמי שלה בהווה. המגילות ריתקו את תשומת הלב העולמית, ואלפי מבקרים הגיעו לראותן. כל אותה עת, כתר ארם צובא העלה עובש בארון משרדי.

20

אקסודוס

מכל התרחישים האפשריים באשר לגורל הכתר אחרי הניסיונות הרבים להשיגו, לרבות מבצע החילוץ מסוריה והמשפט הטעון על בעלותו, התסריט שהתממש הוא המופרך ביותר: הכתר נשכח ונזנח כמעט לחלוטין.

יהודי חלב, שהיו מפוזרים באותה עת ברחבי העולם, התעסקו ביצירת קהילות חדשות. את חלב הם השאירו בעבר והספר כבר לא היה שלהם. הנשיא בן-צבי מת בשנת 1963, ונאמני הספר לא הסכימו שיוצג לראווה או יועתק. אנשי האקדמיה שחקרו אותו המשיכו להגן על ממצאיהם. נראה שהפרטים המכוערים של הסיפור שיכנעו את המעורבים בדבר לא להפיץ אותו, והשקר על כך שיהודי חלב מסרו את הספר למדינה הפך לסיפור השגור בפי כול, למעט מעגל קטן של אנשים שידעו את האמת. החיפוש שניהל בן-צבי אחר הדפים החסרים הופסק כמעט לחלוטין. חוץ מכמה יוצאים מן הכלל – אחד מהם משונה למדי, כפי שגיליתי – האמונה הרווחת היתה כי דפים אלו נשרפו בבית הכנסת בחלב.

כמו מגילות ים המלח, גם הכתר היה כתב יד בעל ערך עצום, אך

שלא כמוהן לכתר אין קשר לריבונות היהודית בארץ ישראל לפני אלפיים שנה – התקופה שהמדינה החדשה קשרה עצמה אליה תוך שהיא מדלגת באלגנטיות על פני המאות שחצו ביניהן – ומסיבה זו חשיבותו לממשלה ולציבור הרחב היתה פחותה מזו של המגילות. התחושות שגילו כלפי עולם הכתר היו מעורבות ומורכבות הרבה יותר. הוא ייצג את עולמם של יהודי ארצות האסלאם, עולם שהלך והתפוגג לצערם של מעטים, מלבד הפליטים עצמם. מרבית האנשים לא נטו לזכור את הדברים שהכתר סימל, ואף שסיפורו היה מרתק – מי שהכיר אותו לא רצה לספרו.

אחד הטיעונים של המדינה במאבק הבעלות על הכתר היה שרק חוקרים אקדמים יכולים לטפל בו כהלכה. ממכתבים שמצאתי בארכיונים של מכון בן-צבי ושל האוניברסיטה העברית, שהמכון מסונף אליה, אפשר ללמוד על האופן שבו הכתר המיוחל טופל במכון. יום העבודה באוניברסיטה הסתיים בשעה שתיים, ואז "אין כמוכן שמירה על הכתר אלא הוא נמצא אחרי דלתיים ובריה בלבד", כתבו חוקרי הכתר לנשיא האוניברסיטה בשנת 1963. גם כעבור ארבע שנים לא הרבה השתנה, כפי שמוכיח מכתב משנת 1971 ששלחו שני חוקרים בעלי גישה לכתב היד: "כתר ארם צובא סגור היום בארון משרדי רגיל נעול, באחד החדרים של מכון בן-צבי באוניברסיטה העברית כשהוא עטוף באריג. דרך אחזקה זו הביאה לכך, במשך השנים, ששרידי כתב היד היקר הזה ניזוקו, וכבר היום יש מקומות בכתב היד שאינם קריאים, כדרך שהיו קריאים לפני כמה שנים". באותה שנה קיבל מנהל מעבדות השימור של מוזיאון ישראל, דודו שנהב, היתר מיוחד לראות את כתב היד, וכך דיווח בפגישה של ועד נאמני הכתר: "מצאתי, שהצילומים אשר נעשו לפני עשר שנים מראים יותר ממה שמראה המקור כיום."

עדות ראשונה לביקור רשמי של משמרים חיצוניים, לאה עופר ממוזיאון ישראל ואסתר אלקלעי מהספרייה הלאומית, הופיעה

בשנת 1970, שנים-עשרה שנה לאחר שהכתר הגיע לישראל. "נראה שקיימת הזנחה של שנים," הודיעו השניים למכון בן-צבי.

ארבע שנים לאחר הביקור ושלוש שנים אחרי שהחוקרים התרו כי הספר ניזוק, עדיין התקוטטו ביניהם מכון בן-צבי, ועד נאמני הכתר וחוקרי האוניברסיטה אם להעביר את הספר לכספת של הספרייה הלאומית, מקום שבו יזכה לראשונה בתנאים הולמים. ההצעה כללה הסכם משפטי מורכב, בהשראת סידורים חוץ-טריטוריאליים לפיקוח על שגרירויות זרות, שבמסגרתו השליטה באתר שבו שוכן הכתר בספרייה הלאומית תעבור באופן רשמי למכון בן-צבי.

בישיבת דירקטוריון של המכון דחתה אלמנתו של הנשיא המנוח, רחל ינאית בן-צבי, את ההאשמה על הזנחת הכתר בידי המכון, וביקשה שלא יפעלו "בִּחְפוּז" להעברתו. היא דרשה מנשיא האוניברסיטה "לבקר את הכתר ולראות שדאגנו למקסימום בטחון." הערותיה נשמרו בפרוטוקול של הפגישה המתוּק בארכיון מכון בן-צבי. על לחציו של פרופסור מן האוניברסיטה להעביר את הכתר לספרייה הלאומית שאלה בציניות אם הוא עושה זאת מפני ש"נוח לו שיהיה באוניברסיטה לעבודותיו."

"למכון יש ערך עם הכתר בתוכו," התעקשה אלמנת הנשיא, מהדהדת מבלי דעת את דברי רבני חלב משנים עברו, "זה תמצית המכון ויוקרתו."

הקהילה המפוארת בחלב ששמרה בעבר על הכתר הצטמצמה עד אז לכדי מאות בני אדם בלבד. בשנת 1972 הגיע תורו של משה כהן להגר מן העיר. כהן היה נצר למשפחת שומרי הכתר האחרונים בחלב. אביו היה אדמונד כהן, אחיינו של אברהם אפנדי כהן המנוח. כזכור, אדמונד כהן הוא שהעביר בשנת 1957 את הכתר לביתו של פחאם.

הוריו של כהן נמנו עם היהודים האמידים האחרונים שנותרו בעיר. את כהן גידלה אומנת ממוצא ארמני והוא התחנך בבית ספר קתולי פרטי, שבו העבירו התלמידים היהודים ביניהם בחשאי עותק מוכרח

של הספר אקסודוס בתרגום לצרפתית. בשנת 1972 היה כהן סטודנט לספרות ערבית באוניברסיטת חלב. מקצועות לימוד שהיה מעדיף, כמו רפואה או פרמקולוגיה, היו סגורים בפני יהודי סוריה.

בסביבות תקופה זו ליווה כהן את אביו לדמשק להשתתף באזכרה של רב מקובל בן המקום. כהן הצעיר נשא דברים בערבית ספרותית בפני קהל שישב בבית הכנסת וכלל, באופן בלתי נמנע, כמה נציגים של המוח'אבראת. זמן קצר לאחר מכן זומן למטה המשטרה החשאית בחלב. הוא נכנס לחדר מרוהט בקפידה של קצין שהדרגות על כתפיו העידו כי הוא בכיר.

תורה שנענית להזמנתנו, קיבל את פניו הקצין בחיוך. לא הוזמנתי, זומנתי, ענה לו כהן.

מי הכריח אותך לבוא? מיד אעניש אותך, ביקשתי שיזמינו אותך באופן מכובד. אלה היו המשחקים השגורים של המוח'אבראת. תשמע, המשיך הקצין. אני רואה שאתה איש מלומד, שאתה מצטיין באוניברסיטה ושהרצית בפני קהל בדמשק. מאוד נהנינו מההרצאה שלך. ואז עבר הקצין לעניין עצמו. הממשלה רוצה שכהן יתחיל לשדר ברדיו מדי שבוע. שניהם ידעו מה עומד מאחורי הבקשה. השלטונות רצו יהודי שישמש דובר לתעמולה הסורית.

אדוני הקצין, אמר לו כהן, אני מבין בספרות ערבית ובאזכרות לרבנים, אך כאן מדובר בפוליטיקה. אין לי שום מושג בפוליטיקה. זו לא בעיה, ענה לו הקצין בידירותיות. אנחנו נכין למענך את כל החומר, אתה פשוט תדבר. יש לך קול מאוד רדיופוני. כהן ניסה להתחמק, ומזגו של הקצין הלך והתקדר. אתה עושה מאיתנו צחוק, נהם לעברו.

כהן הבין שהוא בצרות. אביו עשה שימוש בקשרים שהיו לו כדי לקנות קצת זמן, אך כהן השתכנע כי עליו לברוח מסוריה. הדרך עדיין היתה מסוכנת. הנמלטים היו נתונים לחסדיהם של המבריחים, ורבים מהם פשוט נעלמו בדרך. אחרים נמסרו לשלטונות.

שנתיים לאחר מכן, בשנת 1974, ארבע נערות יהודיות, בהן שלוש אחיות, נאנסו ונרצחו בנתיב בריחתן מן הארץ, וגופותיהן הושלכו לתוך מערה.

ערב אחד הלך כהן כשהוא מלווה בידיד טוב, ראובן דאיה ובנערה שאת שמה אינו מוכן לחשוף, לפגישה שנקבעה בלב המולת המועדונים ברחוב פֶּרוֹן, סמוך לקולנוע רוקסי. גם כעבור שלושים שנה, כשגולל באוזני את סיפורו, היו שמות נוספים ופרטים אחרים שהעדיף להשאירם חסויים, כדרכם של אנשים שגדלו כשהמוח'אבראת מאזין. בטור המוניות החונות לאורך המדרכה היתה המרצדס השחורה של המברית. העמידו פנים שאתם ישנים, אמר להם כשדהרו בכבישים שהובילו אותם מחוץ לחלב, והם עשו כדבריו. היה זה כדי שמבטאם לא יסגיר את מוצאם היהודי במקרה שהמכונית תיעצר בידי נציגי השלטונות. המרצדס פנתה דרומה, ועצרה רק סמוך לחצות. כהן ראה גדרות תיל מקיפים את מה שנראה לו כמחנה צבאי, והסיק שהם עומדים במעבר הגבול. המברית פתח את דלת המכונית ויצא משדה ראייתם. כעבור כמה דקות, שב כשהוא מלווה בשני חיילים חמושים ודרוכים שהחזירו לנוסעים את תעודות הזהות שלהם, עניין משונה כי הנוסעים כלל לא מסרו לנהג את תעודותיהם. כהן היה כה מבוהל שהוא תחב את התעודה לכיסו בלי להביט בה ובלי לראות את השם והתמונה המופיעים עליה. הם נסעו שעה נוספת עד שהגיעו לפרווריה של ביירות. המברית עצר ליד בית, דפק על הדלת בקצב מסוים, צעד לאחור, ראה שהדלת נפתחת ונוסעיו נכנסים פנימה, ונעלם.

השלושה אכלו ארוחת בוקר. כהן הסיר את שכבות הבגדים שלבש, הרכוש היחיד שנטל עמו מחלב זולת מאתיים דולר במזומן ותעודת ההצטיינות שלו שתלש מקיר האוניברסיטה לילה קודם. השלושה פוצלו עוד באותו יום בין שלוש משפחות שונות. אז, לכנון עוד נהנתה מהשנים העליונות לפני שביליל הלאומים הצבעוני התחלף באימי מלחמת האזרחים. המשפחה שאירחה את כהן לקחה אותו לסקי

בהרים, לקניות ברחוב חמרה ולקזינו. כעבור כמה ימים קיבל שיחת טלפון.

צעד במורד רחוב חמרה, אמר לו הקול, ופנה לטיילת שעל חוף הים. החזק מתחת לזרועך את העיתון של היום.

בטיילת פגש כהן את ראובן ואת הנערה, והם פסעו על החוף עד שהגיעו לבית קטן ורעוע שהיו בו שלושה חדרים עם מיטות ישנות ושירות. כמה גברים שדיברו במבטא לבנוני מתנגן קיבלו את פניהם, לבושים במעילים שכהן חשב כי הם מסתירים בהם כלי נשק. כהן לא ידע אם הוא אורח או אסיר, וכשניסה לברר את זהותם של הגברים ומה תיכננו לעשות עמם, קיבל הוראה להחריש. הלילה ירד. סירת דייגים קטנה שהשיט אדם במגבעת אוסטרלית הופיעה על החוף. כשהנמלטים והגברים ישבו בתוכה, חזרה הסירה אל מימי הים התיכון. כהן ראה את הים לראשונה רק עם הגיעו לביירות כמה ימים קודם, ובהלה אחזה בו. כדי להתעורר העמיד פנים שאינו נער מפוחד מעיר ערבית, אלא ארי כנען הציוני, בן דמותו של פול ניומן מהסרט "אקסודוס".

במשך יותר משעה, נזכר כהן, פילסה הסירה הקטנה את דרכה בחשכת גלי הים. הנוסעים ישבו כשגבם אל אורות חופי ביירות ופניהם לים הפתוח. הגברים הלבנונים לא אמרו מילה. כהן החל לחשוב כי הם מבריחים מהסוג שמעלים את היהודים הנמלטים. קודם יאנסו את הנערה, היראה. או אולי זו בעצם מלכודת ומיד יגיעו ספינות סוריות שיאספו אותם, יחזירו אותם הביתה ויכלאו אותם בכלא אל-מאזה. אחד הגברים שלף פנס, כיוון אל הגלים והחל להדליק ולכבות אותו. לא היתה תגובה, רק עלטה ואלומת אור חלושה שהיבהבה על אדוות הגלים ונעלמה. כהן איבד תקווה. מרחוק הבליח פתאום נצנוץ. האיש בכובע האוסטרלי רחב השוליים כיבה את המנוע, והספינה עלתה וירדה בדממה. צללית שחורה הופיעה באופק. כהן, שראה עד אז ספינות מלחמה רק בתמונות, חשב בתחילה שאולי זו צוללת.

הספינה הפליגה לצד סירת הדייגים, שהתגמדה פתאום לעומתה, ושילשלה לעברה סולם חבלים.

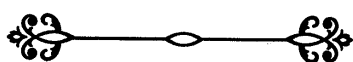
עלו, ציווה אחד הגברים.

כהן, שהיה כמעט משותק מדאגה, ראה את ראובן תופס בסולם ומתחיל לטפס. כשהגיע חברו לחצי הדרך, החל גם כהן לעלות.

כשראשו של ראובן הציץ מעבר לדופן האונייה ראה קופסת מתכת מוצמדת לקיר. בהמשך הבין שמדובר בערכת עזרה ראשונה. לאורה של נורה קטנטנה ראה מגן דוד אדום. הוא הפנה את פניו אל כהן, במורד הסולם.

הם יהודים, אמר לו.

חלק חמישי

21

אֶסְפֶּרְגִּילוֹס

מיכאל מגן נלחם בריקבון ובכתמי גיל באמצעות מעי פרה, פינצטות, מיקרוסקופים, רובי אוויר וג'לטין, בפעולות מנע אינסופיות שמטרתן להציל ניירות וגיליונות קלף של ספרים ישנים. כשפגשתי אותו הוא עמד לצד כמה מכשירי אדים שפלטו ערפל קר אל האוויר הספוג בניחוחות כימיקלים, התבונן מבעד למיקרוסקופ ותיקן קרעים קטנים בעזרת רקמה שקופה מצינור העיכול של פרה. הוא רכן על גבי דף עם ריבוע כחול זוהר וארבע אותיות זהב עבריות מתוך עותק של משנה תורה לרמב"ם מן המאה החמש-עשרה.

במעבדה זו, השוכנת במוזיאון ישראל, הוסרה מהכתר אחת משכבות המיתוס שסייע בהסוואת האמת. די היה בדפיו של הכתר, החפים מכל קישוט, להפחיד את מגן הצעיר, כשהספר הופיע לראשונה במשאלת משוריינת של חברת "ברינקס" בשנת 1986 להתחלת עבודת השיקום והשימור. פקיד רשמי במוזיאון חתם על נייר שעליו שירבט "אני מאשר שקיבלתי את כתר ארם צובא". מגן היה אז בן שלושים ושש, בעל זקן אדמוני ותואר שקיבל זה עתה באיטליה. הוא טיפל בכתבי יד מהמאה השמונה-

עשרה ואפילו מהמאה השבע-עשרה, אבל מעולם לא עבד על משהו כה עתיק. הוא זוכר שהרגיש "כמו טייס שאומרים לו 'בשבוע הבא אתה טס לירח'."

כשמגן עובד, הוא אינו מתרשם מן הידע העתיק הטמון בספר. הוא רואה חלקיקים של בעלי חיים וצמחים, סיבים, שומנים וסוכרים מסודרים באופנים שונים ומצויים ברמת ריקבון כזו או אחרת, והוא עושה שימוש בחלקי חיות וצמחים אחרים כדי לתקן את הנזק. הוא הביט בכתר וראה דפי קלף מעוטרים בסימני דיו. הדפים היו עשויים מעור פרה או עז. עבודתם המקצועית בת אלף השנים של מעבדי עורות טבריינים הקשתה להבחין ביניהם.

בתהליך שארך חצי שנה סקר את הספר דף אחר דף, וציין לעצמו כל קרע, כתם וקפל. קרעים סומנו בקווים ירוקים, כתמי אפר בשחורים. היו דפים עם כתמים שחורים וחלקים שלמים של דפים בודדים היו חסרים. כל זה היה צפוי. פחות צפוי היו סימנים מלבניים של דבק משנות החמישים של המאה העשרים או מאוחר יותר, שסיפרו לעינו המנוסה של מגן כי משהו ממכון בן-צבי ניסה לתקן את אחד מכתבי היד היקרים בעולם בסלוטייפ.

ההבדל בין צדדי הקלף השונים היה ברור. הצד השעיר שהיה מכוסה בפרוות בקר מן המאה העשירית היה חסין יותר, ואילו הצד הפנימי של העור היה חשוף יותר לנזקים. מגילות ים המלח וספרים מוקדמים מן הכתר, כמו המגילות הגנוזות, נכתבו בדיו שהורכב מתערובת של אפר וחומר דביק – דבש, למשל, או שרף – כך שהוא ניתן בקלות למחיקה. סופר הסת"ם הטברייני השתמש בדיו סת"ם מן הסוג שפותח ברומא, שאי אפשר למוחקו בלי להשאיר סימנים, דבר שנחשב יתרון גדול בכתיבת חוזים או טקסטים קדושים שאין לשנותם. החיסרון בדיו הוא חומציותו, ובמקומות מסוימים הוא כירסם בקלף וגרם להיעלמן של אותיות.

מגן וצוותו הסירו כריכה גסה שחוברה לספר לאחר שהגיע לישראל.

הם ניקו את הדבק מן השדרה ופרמו את החוטים שהחזיקו את דפי הכתר יחד. כדי להסיר לכלוך מצטבר של מאות רבות השתמש מגן בחומר שהיה בעיניו היעיל ביותר נגד שומנים שנדבקו לדפים – הרוק שבפיו. הוא ליחלח בפיו כדורי צמר והעביר אותם בעדינות על גבי הדפים, עד שהקלף התנקה. בעיצומן של עבודות השימור, הגיע אחד הרבנים הראשיים לבקרו. כשהוא מתוח מעט, הסביר לו מגן כיצד הוא מנקה את הדפים. "תאר לעצמך שאני הולך לרב הראשי ואומר לו 'תקשיב, אני יורק על כתב היד שלך, זה שהרמב"ם למד ממנו,'" סיפר לי מגן. אך הרב שיבח אותו על עבודתו ואיחל לו אריכות ימים. כשהדפים היו נקיים, התיוז עליהם צוות השימור של המוזיאון אדי ג'לטין כדי לייצב את הדיו השברירי, וליחלח כל אחד מהדפים כדי להרגיע את סיבי הקלף. לאחר מכן מתחו, ייבשו והשטיחו את הדפים. עבודת השימור והשחזור כולה נמשכה שש שנים.

משהו הטריד את מגן. היו אלה הסימנים הסגלגלים בפינות התחתונות הפגומות של הדפים, שרידי הלהבות שכילו את חלק הארי של הספר. לא רק ההיגיון הצרוף זיהה את הסימנים הללו כסימני שרפה, גם מומחים אישרו אבחנה זו. "בהתבסס על שיטות מיקרוסקופיות ומיקרוכימיות לא נמצא כל גורם ביוטי שגרם לשינוי צבע הספרים או פריכות פינות ספר ה'כתר'", כתב מומחה שבדק את הספר שש־עשרה שנים קודם. "הנזק בלי ספק כימי ונובע מהידרוליזה של הקולגן בעת כיבוי השריפה". אך מגן המשיך לחשוד בסימנים הללו. כשאש פוגשת קלף היא מעוותת ומשחירה אותו, אך הפינות הפגומות של הכתר היו רכות ופריכות.

מגן אסף כמה מן הכתמים הסגלגלים ושלה אותם למעבדה מיקרוביולוגית ששכנה בקומה השנייה של המרכז הרפואי הדסה עין כרם. ראש המעבדה המיקולוגית של בית החולים, יצחק פולצ'ק, התייחס לחלקי הקלף בן אלף השנה כפי שהיה בוחן עור אנושי שהושג באמצעות ביופסיה. הוא הניח את החלקיקים בתמיסה אלקלית שהמסה

את חלבוני הקלף, ובחן את השאריות במיקרוסקופ פאזות. בצד השני של הגלובוס, בעיר אלבני במדינת ניו יורק, ערכו שני מדענים בדיקות פלואורסצנטיות לאותם חלקיקים. שיטות אלה לא היו זמינות למומחים שבדקו בעבר את הכתר. התוצאות נשלחו למוזיאון.

מגן בחן במשרדו שליד מעבדת השחזור את התצלומים של זכוכיות הנושא כפי שנראו במיקרוסקופ. נראו בהם מבנים דמויי נקניק שבמרכזם חציצה חשוכה. ההסבר המדעי היה "צביעה בנוגדנים פלואורסצנטיים ספציפיים מזהה את הסיבים כקורי אספּרגילוס". מגן זוכר שהוא קפץ מהכיסא בהתרגשות.

כותרת המאמר בכתב העת המדעי האמריקני נייצ'ר היתה לא שרפה, כי אם פטרייה, כילתה את כתר ארם צובא.

הכתר, נכתב במאמר, "ניזוק בידי פטרייה מסוג אספּרגילוס, ולא מאש, כפי שסברו בתחילה". "סימני השרפה" כלל לא היו סימני שרפה. הסיפור שהופץ על חילוץ הכתר מתוך הלהבות, והסימנים הסגולים בפינות הקלף, ביססו את ההנחה השגויה שכתב היד נשרף. הסיפור סיפק גם הסבר משכנע לעובדה שחלק גדול מן הכתר נעדר. אך בשש השנים שבהן מגן חקר את כתב היד, הוא לא גילה כל ממצא שיעיד כי כתב היד ניזוק באש הפרעות בשנת 1947. המדענים הסיקו כי הנזק נגרם מפטרייה שכירסמה את פינות הדפים, אולי מכיוון שאלה המקומות שנגעו בהן אצבעות מדפדפות מלוחלחות ברוק. אם תיאוריה זו נכונה, הרי שרוק אנושי הזיק לכתר, וברוק אנושי הוא תוקן.

אגדות פשוטות ומושרשות קשה להפריך, ובמידה מסוימת המיתוס על כך שהכתר ניזוק מן השרפה עודו קיים. בכתבה שהתפרסמה בג'רוזלם פוסט בשנת 2010, לדוגמה, התייחס הכותב ל"חלקים מכתב היד שהיה פעם שלם, אשר אבדו בשרפה שהוצתה בידי פורעים סורים בחלב ערב הקמת מדינת ישראל". מפעם לפעם צצות ועולות התייחסויות דומות כאלה ואחרות.

אך תגליתו של מגן לא היתה רק שינוי קטן בסיפור המעשה של

הכתר. היא העלתה מחדש את השאלה שלא זכתה להתייחסות רצינית
זה כמה עשורים: אם מאתיים הדפים החסרים של הכתר לא כולו בידי
הלהבות, היכן הם?

ברוקלין

הסברה שדפי הכתר האבודים נשרפו בלהבות הוחלפה כעת בסברה חדשה בנוגע לאופן שבו נעלמו, אך מועד היעלמותם נותר בעינו. כעת נאמר כי הדפים נלקחו בידי יהודים חלבים בזמן הפרעות או מיד לאחר התרחשותן. גם אמונה זו עודנה רווחת, והיא שהנחתה את התחקיר שלי בראשיתו, בזמן שעוד שאבתי את רוב המידע ממכון בן-צבי. "נראה שהמפתח למציאת הדפים", כתבתי בשנת 2008 בכתבה הראשונה שלי על הכתר, טמון ביהודים "שמקורם בחלב, סוריה, המקום שבו שכן כתב היד בתיבת ברזל של בית הכנסת במשך מאות רבות בשנים. מאמצים שנעשו בעבר לאתר אותם נתקלו בחומה של שתיקה בקרב קהילת יהודי חלב". מקורו של רעיון זה בשנות השמונים של המאה העשרים, ארבעה עשורים לאחר הפרעות בחלב, כאשר הופיעו פתאום שני חלקים של הכתר בין בתי האבן והפיצרות הכשרות של ברוקלין.

החלק הראשון התגלה בידי אדם ששמו ליאון טוויל. כשאתרתי את טוויל בניו יורק, במושבה המשגשגת שהקימו יהודי חלב הגולים, מצאתי מספר סיפורים של ממש, בעל חוש הומור עוקצני שגם מפרק

הירך השבור שריתק אותו לכיסאו לא הצליח לערער. הוא ישב ליד חלון ביתו וצפה בכלי הרכב הנוסעים בכביש המהיר. בשנת 1981 הביאה אישה קלף ישן למנהל המחלקה לכתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים, מרדכי נדב. היא סיפרה כי קיבלה אותו מדודתה, חלבית במקור המתגוררת בברוקלין. הכתוב בצדו האחד של הקלף מתחיל במילים הבאות:

וְהֵנָּם פְּתוּבִים עַל־הַקִּינּוֹת. וַיֵּתֶר דְּבָרֵי יִאֲשִׁיּהוּ וַחֲסָדָיו כְּפֶתוּב
בְּתוֹרַת יְהוָה. וַדְּבָרָיו הָרָאשִׁימִים וְהָאַחֲרָיִם הֵנָּם פְּתוּבִים
עַל־סֵפֶר מַלְכֵי־יִשְׂרָאֵל וַיהוּדָה.

הטקסט, מתוך ספר דברי הימים מתאר את האופן שבו שתי מעצמות־על דאז, מצרים ובבל, התערבו בעניינים מדיניים של אנשים המתגוררים בחלקת ארץ קטנה ששכנה ביניהן. תושבי אותה ארץ עברו אל אחד, או היו אמורים להשתעבד לאל אחד בלבד. בהמשך העמוד מסופר על שורה של מלכים שעשו "הרע בעיני יי", אשר בתגובה הביא עליהם אסונות גדולים בדמות צבאות בבל שטבחו בזקנים ובבתולות והגלו את הניצולים. תקופת הבית הראשון בירושלים התקרבה לקצה.

הקלף הסתיים, כפי שהתחיל, באמצע פסוק:

וַיִּשְׂרְפוּ אֶת־בֵּית הָאֱלֹהִים וַיִּנְתְּצוּ אֶת חוֹמַת יְרוּשָׁלַם
וְכָל־אַרְמְנוֹתֶיהָ שָׂרְפוּ בָאֵשׁ וְכָל־כְּלֵי מַחְמָדֶיהָ

המילה החותמת את הפסוק היא "להשחית". היתה זו עבודתו של הסופר המהיר בן בויאעא, והערותיו של בן אשר היו בשוליים העליונים והתחתונים של העמוד. בפניה אחת של הדף היה סימן ההיכר הסגלגל. שלושים וארבע שנים לאחר הפרעות בחלב הופיע

לראשונה אחד מחלקי הכתר החסרים, והתרגשות גדולה התעוררה בקרב חברי מחתרת הכתר.

ליאון טוויל היה בן חמש־עשרה כשמצא את הדף ובן שבעים ושמונה כשאני מצאתי אותו. הוא ישב בסלון ביתו, אכל שקדים ומשמים וחזר לחלב של שלהי 1947. טוויל הצעיר – שלא היה קרוב משפחה של משה טוויל, מיודענו הרב הראשי של קהילת חלב – היה קורא נלהב של עלילות שרלוק הולמס ואספן של מטבעות זהב בריטיות ששמר במגירה סודית בחדרו. הוא בילה שעות ארוכות בשוטטות בעיר, כשהוא מתחיל את המסלול בביתו שבשכונת ג'מילייה ומסיים בשוקי העיר העתיקה. מדי שנה בשנה ביום כיפור היה אביו לוקח אותו לבית הכנסת הגדול, שממנו הוא זוכר את החדרים החשוכים ומערה קטנה אחת. "נכנסים פנימה. היא חשוכה מאוד, מוארת בנרות שאנשים הביאו, מן השמן, ולידם כספת גדולה. ומה יש בתוכה?" טוויל שאף אוויר להעצמת הדרמה. "הכתר," הוא התנשף, ועיניו ברקו.

כאשר פרצו הפרעות בחלב, הפורעים צעדו בגאווה ברחובות שכונתו של טוויל ועלו בגרם המדרגות החיצוני של ביתו בעל שלוש הקומות. אך בטרם הגיעו, עצר אותם שכן מוסלמי ואמר שלא מסתתרים שם יהודים. הגברים נסוגו. באותו לילה שלחה אותו אמו לישון בביתה של העוזרת הארמנית שלהם. עד צהרי יום המחרת נראה כי הזעם שכך והעיר היתה מעורפלת ותשושה. טוויל יצא לעבר העיר העתיקה. כמו הנערים היהודים, גם נערים מוסלמים עד גיל שש־עשרה לבשו מכנסיים קצרים, אך מכנסי המוסלמים היו ארוכים יותר, ולכן כשטוויל יצא מן הרובע היהודי משך את מכנסיו כלפי מטה. הוא חלף על פני קולנוע רוקסי ועל פני חנות בגדים בבעלות יהודית שנבזזה. הוא עבר על פני המנזול – חיוך קל עלה על שפתיו כשהוא נזכר בבית הבושת – וצעד בסמטאות אל בית הכנסת. השער היה פתוח. הוא זכר שכל מה שהיה תחת התקרות המקומרות בתוך בית

הכנסת היה "מפויח מן הלהבה." היו שם עוד כמה אנשים מלבדו, יהודים ששמעו כמוהו על חורבן בית הכנסת ובאו לחזות בו בעיניהם. הם ציקצקו בלשונותיהם והנידו את ראשיהם. איש לא התייחס אליו. הקירות עמוסי הספרים שהוא זכר מביקוריו עם אביו היו כעת ריקים. בחצר ראה ערמת ניירות קלף בגובה מטר. "ליד הערמה ראיתי חתיכת נייר, הרמתי אותה והכנסתי לכיס," סיפר לי.

טוויל ידע רק שלקח דף מתוך ספר עברי עתיק, אך בבית אמר לו אביו שזהו כנראה דף מתוך כתר ארם צובא והחל לקרוא את הפסוקים בקול. כתוב כאן על ערים בוערות ותקופה אכזרית כמו זו, אמר והחזיר את הדף לבנו. מבוגרים בחלב היו טרודים בעניינים אחרים.

כעבור שנתיים נמלט ליאון ללבנון, ובשנת 1950 עמד עם בני משפחתו על סיפון אוניית נוסעים שחלפה על פני פסל החירות. כשהצטרפו ליהודי חלב בברוקלין, התגוררו בתחילה אצל דודתו של ליאון, מרי הדאיה. ליאון הראה לה את הדף שלו, והיא שמרה עליו. מאז, לא הקדיש לו ליאון מחשבה רבה מדי.

כשפגשתי את בתה וחתנה של מרי הדאיה, רנה ואיזדור שמאע, בדירה מרווחת ליד סנטרל פארק, זכר איזדור כי מרי הסתירה את הדף בארון, עטוף בכד בין שתי חתיכות של חומר קשיח. הוא סיפר שזה היה הקמע שלה. הדאיה נפטרה ולבתה לא היו זיכרונות הקשורים לדף. אמנם היה לה מושג מעורפל על הימצאותו בבית, אך לא היתה בטוחה אם אמה הכירה בערכו או ידעה כי מחפשים אחריו. לילדה אמריקנית הוא היה ודאי שריד משונה וקצת מביך מעולם שלא הכירה.

שלושה עשורים נשאר הדף בביתה של מרי הדאיה. בתה לא זוכרת מדוע החליטה פתאום לשלוח אותו לירושלים. על פי גרסה אחת, הדאיה טיפלה בקרוב משפחה חולה ורב שהגיע למקום בישר לה שמקורו של המזל הרע הוא באותו דף, וכי יש לאחד אותו עם שארית הכתר. היא מסרה את הדף לאחייניתה, שהעבירה אותו לספרייה הלאומית. הדף החסר השלים את ספר דברי הימים, ויחד איתו עלה

מספר דפי הכתר בירושלים למאתיים תשעים וחמישה. באותה תקופה עוד סברו כי שארית הכתר עלתה בלהבות, אך היו שהאמינו כי דף אחד בברוקלין הוא סימן לאחרים.

כעבור שש שנים, בשנת 1987, סטיב שלום, מראשיה הבולטים של קהילת חלב בניו יורק,* מסר למכון בן-צבי מידע נדיר ומפתיע. הוא נתן שם ומספר טלפון של אדם המחזיק בכיסו פיסה של הכתר. זמן-מה אחר כך שלח המכון לניו יורק את מיכאל גלצר, יליד ארצות הברית וחבר צוות במכון. עם נחיתתו בשדה התעופה בניו יורק התקשר גלצר למספר שמסר סטיב שלום. שמואל סבאג ענה לטלפון.

השליח מצא את סבאג, איש צנום בשנות השבעים לחייו, במרכז קהילתי בברוקלין, כשהוא משחק קלפים עם קשישים סורים אחרים וממתין לארוחת צהריים. סבאג שלף את ארנקו מכיסו, הוציא ממנו חתיכת פלסטיק, גדולה רק במעט מכרטיס אשראי, שבתוכה היתה פיסת קלף מגוהצת. בצדה האחד היו שברי המילים הבאות:

וַיִּצְבְּרוּ אֹתָם חֲמֶרֶם חֲמֶרֶם וַתִּבְאֵשׁ הָאָרֶץ

היה זה חלק מפסוק י' בפרק ח של ספר שמות. אחרי שהנילוס האדים מדם, הניף אהרן שוב את מטהו ומכת צפרדעים ירדה על מצרים. כשנראה שפרעה נכנע, ביקש משה מאלוהים לחדול. "וַיַּעַשׂ יְהוָה כְּדָבָר מִשֶּׁה", מספר לנו הטקסט המקראי, "וַיָּמָתוּ הַצִּפְרָדִּיעִים מִן־הַכֶּתִּים מִן־הַחֲצֵרֹת וּמִן־הַשָּׂדֶת. וַיִּצְבְּרוּ אֹתָם חֲמֶרֶם חֲמֶרֶם וַתִּבְאֵשׁ הָאָרֶץ". בצדה השני של חתיכת הקלף היו שברי המילים:

וּמָלְאוּ בְּתִיךָ וּבְתִי כָל־עַבְדֶּיךָ

* אביו של סטיב שלום היה יצחק שלום, איש הקשר של בן-צבי משנות החמישים.

במכת הצפרדעים לא היה די לשכנע את פרעה לשחרר את בני ישראל, וכך גם במכת הכינים שבאה בעקבותיה. ושוב שלח אלוהים את משה אל פרעה, וציווה עליו לאמור: "כִּי אֶם-מָאֵן אַתָּה לְשַׁלַּח אֶת-עַמִּי הַנִּנְי מִבְּיַד מִּחֶר אֲרַבָּה בְּגַבְלָךְ... וּמִלֹּאֵי בְּתִיךָ וּבְתִי כָל-עַבְדֶּיךָ וּבְתִי כָל-מִצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא-דָאוּ אֲבֹתֶיךָ וְאֲבוֹת אֲבֹתֶיךָ מִיּוֹם הַיּוֹתָם עַל-הָאָדָמָה עַד הַיּוֹם הַזֶּה".

אחרי השרפה, סיפר סבאג, שם פעמיו אל בית הכנסת הגדול בחלב העתיקה. הוא מצא את פיסת הקלף על הארץ ונטל אותה.*

סבאג הודיע לגלצר כי לא ימסור לו את הקלף בעד כל הון שבעולם. הקלף שמר עליו במרוצת השנים, אמר, ובזכותו גם עבר בשלום ניתוח לב פתוח. הוא הסכים רק שהשליח יצלם את הקלף במכונת הצילום של משרד המרכז הקהילתי. בישראל אישר חוקר הכתר יוסף עופר את מקוריותו על יסוד הצילום. כך צף לו חלק נוסף של הכתר, אף כי סבאג נותר נאמן למילתו ולא מסר אותו כל ימי חייו. רק כעבור עשרים שנה, לאחר מותו, צורפה פיסת הקלף בהסכמת ילדיו ליתר דפי הכתר. "כל מיני תכונות נסיות נקשרו לחתיכה הזו", סיפרה לי בתו, רחל מגן. "אבי היה אדם מאמין. הוא החזיק את החתיכה בידו וידע מה היא היתה שווה – היא היתה בעלת ערך רוחני." היא אמרה כי אף שמשפחת סבאג "אינה מאלה שמאמינים בקמעות קסם", אביה האמין כי חתיכת הקלף שומרת עליו.

מאז ומעולם סברו יהודי חלב כי הכתר מגן עליהם. אמונה זו נעשתה תקפה, ככל הנראה, גם כלפי פיסות מן הספר וקרעים שהסתובבו בקהילות הגולות. כאשר גרסת השרפה הופרכה בידי המשמר של מוזיאון ישראל, חוקרי הכתר הסיקו כי חלקים נוספים, דפים בודדים או חלקים גדולים יותר של כתב היד, מצויים בידי יהודי חלב. הלוא אם צצו שתי פיסות של הכתר באותו מקום בתוך כמה שנים, בוודאי

* כמו רבים אחרים מיהודי חלב, גם סבאג טען להצללת הכתר כולו. הוא סיפר לגלצר כי הוא שהעבירו לפחאם, ורק שמר אצלו את הפיסה הקטנה.

יופיעו נוספות, ואם לא בברוקלין אז בסאו פאולו, בפנמה סיטי או בקהילות אחרות של גולי חלב. אך אף חלק נוסף לא הופיע.

ראוי להתייחס גם לניסיון נוסף שנעשה באותן שנים לפתור את תעלומת הדפים החסרים.

בארבעה ביוני 1978 נשלח מכתב למר גבריאל גבריאלי בציריך מאת פרופסור שעמד אז בראש מכון בן-צבי, בזו הלשון:

אני שולח אליך 3 מפות של אזור דרום לבנון לפי בקשתה של גב' מרים גרומב. אודה לך מאוד אם תשמור על המפות אצלך ותחזיר אותן אלינו בהקדם האפשרי בשל סיווגן הבטחוני.

על פי אחת השמועות, הפליטים שנמלטו מחלב קברו את חלקי הכתר החסרים בדרום לבנון בדרכם לישראל. נראה כי אפשרות זו היא שעמדה מאחורי המכתב המשונה. המפות לא נשלחו למומחה מודיעיני או לשגריר כלשהו, אלא למומחה בתחום גילוי סודות בעזרת מטוטלת – "פנדלר". גבריאלי וגרומב, אנשי הקשר של הפרופסור בשווייץ, אירגנו את הפגישה עם האיש, ששמו אינו מוזכר בתכתובת. בחמישה-עשר ביוני שלחה מרים גרומב תשובה מציריך. הפנדלר ביקר אצלם אתמול, כתבה, והוא סבור כי חלקי הדפים הקרועים נמצאים בכפר עין עטא בדרום לבנון, סמוך להצטלבות קו רוחב 315 וקו אורך 154, או ב"חורשה" שנמצאת בקרבת מקום או "במורד ההר". הפנדלר הציע קואורדינטות נוספות והמליץ לבצע תצלום אווירי.

"שילמתי לו חמישים פרנק", כתבה גרומב, "כשתשלח צילום מהשטח הדרוש נוכל להזמין את האיש הזה עוד פעם, אך לא כדאי לסכן חיי אדם בגלל הענין". לבנון היתה שטח אויב, והאזורים הסמוכים לגבול הישראלי היו בשליטת הפת"ח וכוחות מזוינים אחרים. אין עדות לכך שנעשה משהו מידי בהתבסס על מידע זה, אך בשנת 1982

פלשה ישראל ללבנון וכבשה את "רצועת הביטחון" הסמוכה לגבול. הכפר עין עטא היה כלול בשטח זה.

בשנת 1985 שלח פרופסור נחמיה לבציון, שעמד אז בראש המכון, מכתב לחברו, הסופר אמנון שמוש, מקיבוץ מעיין ברוך בצפון הארץ.

הנדון: איתור דפים חסרים מ"כתר ארם צובא" בשטח רצועת הביטחון

כפי שידוע לנו קיימת אפשרות מסוימת כי דפים נוספים מכתר ארם צובא נמצאים בשטח רצועת הביטחון ליד הכפר עין עטא. את המקום המדויק של האתרים האפשריים נשלח בימים הקרובים לעיונך. לדפים אלה חשיבות מרובה לחקר מסורות המקרא ולתחומים רבים נוספים.

אנא עשה את שביכולתך על-מנת להעיר ולעורר את מפקדי צה"ל הקרובים למקום שיעשו חיפוש לדפים אלה. אנו נפנה מכתב לרשויות המתאימות בבוא העת.

שמוש יצר קשר עם קצין בפיקוד הצפון ואף הראה לו את המפות עם הקוארדינטות שנתן הפנדלר, אך כוחות הביטחון לא יכלו לסייע. תכתובת זו תויקה ותועדה בארכיון של מכון בן-צבי.

23

מסך עישן

היבטים מסוימים של סיפור הכתר הלכו ולבשו צורה משונה יותר ויותר ככל שחקרתי בהם. מצאתי את עצמי חוזר שוב אל הספר היחיד שפורסם בנושא עד אז, הכתר: סיפורו של כתר אדם צובה, שכתב הסופר יליד חלב אמנון שמוש והוציא לאור מכון בן-צבי ב-1987. כל קריאה בו בילבלה אותי עוד יותר.

כשהתחלתי לקרוא את הספר ציפיתי למצוא בו את תיאור תולדות הכתר לאחר שנת 1947 ואת האופן שבו הגיע לישראל. אחרי הכול, מכון בן-צבי, האפוטרופוס הרשמי של הכתר, שבידיו כל המסמכים הרלוונטיים, הוא שפירסם את הספר. לא מצאתי את שחיפשתי. אף כי הספר מיועד לקהל הרחב, הוא פותח בדיון מורכב למדי על התפלפלות מחקרית סביב היחס שבין הכתר לרמב"ם. הקורא התמים יתקשה לצלוח את עשרים הדפים הראשונים. הספר מקריש תשומת לב מדוקדקת, לעתים עד עייפה, לפרטים הקשורים לתולדות הכתר עד לשנת 1947, אך בכל הנוגע לקורותיו לאחר מכן, אצה לו דרכו והניסוחים מתערפלים. לשם הדגמה, הדיון על הרמב"ם נפרש על פני שישה עמודים, ואילו

תיאור המסע שעשה הספר מחלב לישראל מתחיל ומסתיים בשני משפטים:

בחודש אלול תשי"ז יצא הכתר מסוריה לטורקיה. בחודש שבט תשי"ח הגיע לירושלים.

בהמשך, הסיפור מסוכם כך:

בפרעות שנעשו בשכונות היהודיות בחלב בדצמבר 1947, בעקבות הכרזת האו"ם על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, פרעות שהתמקדו בשריפת בתי כנסת, נפגע הכתר. הוא ניצל, בחלקו הגדול, בידי אנשי הקהילה, והוסתר במשך עשר שנים במקומות שונים. בשנת תשי"ז (1957) מסרו אותו חכם משה טוויל וחכם שלמה זעפרני בידי מרדכי בן עזרא פחאם שהוציאו בסתר לטורקיה. משם הביאוהו ביום ב' בשבט תשי"ח לירושלים, וכך נסגר המעגל.

זו הגרסה הרשמית שאנו מכירים, וזהו גם הדבר הקרוב ביותר לעלילה ברורה שהספר מספק. תפקידו של שלמה זלמן שרגאי אינו קיים בגרסה זו ואין כל אזכור של השליחים הישראלים בטורקיה. הפרטים הקטנים שנכללים בסיפור מפוצלים, מעורבלים ושזורים קמעה-קמעה בפרקים שונים בספר, דבר שהופך אותם לבלתי מובנים. הספר מתאר את המחלוקת בין המדינה לקהילה החלבית בקווים כלליים בלבד, וגם סוקר את המשפט בשלושה משפטים קצרים:

המשפט התנהל בבית-הדין הרבני האזורי בירושלים בשנת תשי"ח, 1958. בפרוטוקולים של המשפט יש חומר לספר שלם, אם לא לדרמה שבמרכזה דמותו של מרדכי פחאם. בסופו של

דבר, ולא מעט משום כבודו של נשיא מדינת ישראל, כבודו של הראשון לציון וכבודם של חכמי אר"ץ, הגיעו הצדדים לפשרה....

הכותב, אשר חש כנראה לא בנוח עם הדילוג על הפרטים, מציע הסבר מעט משונה במשפט הבא: "אני מעדיף לא לפתוח פצעים ישנים", הוא כותב. עם התקדמות התחקיר שלי, ביקשתי להיפגש עם כותב הספר, בתקווה לקבל ממנו הסבר להיבטים המבלבלים של סיפור העלילה. הנחתי ששנינו חקרנו את אותם המסמכים. מדוע אפוא הסיפור שאני מוצא בהם מורכב יותר?

כותב הספר, שמוש, איננו איש אקדמיה אלא סופר ישראלי מוכר, שעלה לישראל בילדותו. כשחתם על חוזה כתיבה עם המכון היה בפסגת תהילתו, במידה רבה בזכות ספרו מישל עזרא ספרא ובניו, רבי מכר על משפחה חלבית, שעובד גם למיני-סדרה בטלוויזיה. לכותב היה עניין אישי ומשפחתי בכתר. היה זה אחיו הגדול, יצחק, שנשלח בשנת 1943 לחלב בשליחות חוקרי הכתר בירושלים, בניסיון הראשון להשיג את כתב היד.

ראיינתי את שמוש, שאיכר כמעט לחלוטין את ראייתו, בביתו הקטן במעיין ברוך כשבחוץ התחוללה סערת גשמים עזה. הוא סיפר לי שהגיע מחלב לתל אביב בשנת 1937: "זאת היתה עיר פלאים", אמר. "הכול היה כתוב בעברית. אנשים דיברו עברית. אמרתי, זו הגאולה, זאת עירו של המשיח." שלא כמו רוב בני דורו יוצאי חלב, שמוש מצא את דרכו אל העולם החילוני-סוציאליסטי, נשא אישה ילידת אוסטריה והתיישב בקיבוץ. כספי התמלוגים שהפקיד בקופת המשק נמחקו כשהקיבוץ נקלע למשבר כלכלי. שיחתנו שנמשכה שעות אחדות הופרעה פעמיים, פעם בניסוי צופרים ופעם נוספת כשהוא קם לעזור לאשתו להכין תה בתיאום זוגי מוחלט בין האישה שעוד רואה וידיו היציבות של הבעל.

כאשר החל לחקור את תולדות הכתר במסגרת חוזה עם המכון, סיפר לי, הרגיש כי הזמן הולך ואוזל. "התקשרתי לא פעם לאלמנות שאמרו, יפה מאד שהתקשרת, אבל הוא נפטר לפני חודשיים." עברו הרחוק של הכתר היה נגיש למחקר, אך כל מה שאירע מאז 1947 כבר היה לוט בערפל. פעם אחר פעם הרגיש כי מסכלים את צעדיו, בייחוד כשניסה לחקור את גלגולי הכתר אחרי הגעתו לישראל. "כשהתחלתי להיכנס לעניינים האלה בארץ, נתקלתי בחומה בצורה. איש לא יודע דבר. כלום." שרגאי "התחמק", ומאיר בניהו, שעמד בראש מכון בן-צבי כשהכתר הגיע אליו, הסכים לדבר איתו, והסופר הרגיש שהוא גם "מנומס" וגם מסתיר דברים.

"אתה הרגשת שאתה נוגע במשהו שלא נעים, לא נוח לאנשים לדבר עליו", אמר שמוש. "ההרגשה היתה שכולם רוצים [לומר לך] עזוב אותי. אל תכתוב עלי." ביקשתי לדעת מדוע.

"מפני שיודעים שחסרים מאתיים דפים, כל דף שווה..." קולו דעך לרגע. "אני לא קיבלתי סמכות משטרתית להיכנס לדברים. קיבלתי רק סמכות לחקור אנשים ולשאול אותם שאלות."

נראה כאילו האחראים על הכתר היו מוטרדים ממה ששמוש עלול לכתוב. בשנת 1985, כששמוש עבד על הספר, התכנסו נאמני הכתר. אחד מהם היה שלמה תוסייה-כהן, עורך הדין שייצג את הנתבעים במשפט. "צריך להזהיר את אמנון שמוש שיש מחלוקות רציניות בעניין הוצאת הכתר מסוריה והעברתו לארץ ישראל, ולא כדאי שאנחנו ניכנס לסבך הזה," אמר עורך הדין לנוכחים, על פי הפרוטוקולים של הישיבה. נאמני הכתר החליטו שהם יעברו על החומר בטרם יפורסם.

שמוש הוא סופר מוערך, לא עיתונאי חוקר, והוא נרתע מלחפש לכלוך וחילוקי דעות. ניתנה לו הזדמנות לקרוא את הפרוטוקולים של המשפט – שהם המפתח להבנת הסיפור כולו – אך הוא טוען שלא

עשה זאת. כשניסיתי להבין מדוע, ענה "אמרתי, אין לי כוח, אין לי זמן, אני לא חושב שיש לזה חשיבות מה אמר כל רב על מה הוא חושב לגבי השאלה למי זה שייך." הוא יודע שהספר שכתב אינו מגולל את כל המעשה האמיתי. "פחאם", הוא מספר, היה מספר סיפורים מקצועי, שהפר את ההוראות שקיבל מהרבנים והעביר את הספר למדינה. "מהקהילה החלבית הוא היה מקבל 'תורה'... בגלל שרגאי ובן-צבי, מחלקת העלייה קיבלה את המשפחה הזאת עם כל התנאים הכי טובים שאפשר לתת לעולים, בתנאי שלא יסכימו לנוסחה שרבני ארם צובא אמרו להם למסור את זה לרבני ארם צובא אשר בארץ." הפרטים הללו לא מופיעים בספר שכתב.

כתב היד לספר שהגיש שמוש לנאמנים כלל התייחסויות לטיוחים של פחאם, ששיבשו, להבנתו, פרטים מרכזיים של הסיפור. מכון בן-צבי דרש להוציא את רובן, בטענה כי זכותו של סוחר הגבינות, שכבר נפטר אז, להיות מוצג באור חיובי יותר בזכות שני "המעשים הטובים" שעשה – הוא הביא את הספר לישראל תוך כדי סיכון עצמי רב, ו"מסר אותו למוסדות ולא לחלבים". בגרסה הסופית של הספר נותרו כמה התייחסויות ביקורתיות כלפי סוחר הגבינות, אך כשילדיו של פחאם ראו חלקים של כתב היד טרם פרסומו ואיימו בתביעה, דאג המכון למחוק גם אותן.

עם הזמן החל שמוש להרגיש אחראי לכתר, ולקח ללב את הזנחתו. הוא כתב על הידרדרותו של הספר בשנים שבהן היה בבעלות המכון, וציטט את דברי המומחים בדוחות שמצאתי גם אני כעבור שנים. גם את החלקים הללו צינזר המכון, וליווה זאת בהסבר, זוכר שמוש, כי "לא נוציא ספר ששם אותנו בתור פושעים." הוא ניסה לעמוד על שלו, אך בסופו של דבר נאלץ ליישר קו כשהבין שהחוזה מותיר אותו חסר זכויות, ואחרי שהמכון הבטיח לזרז את שיקומו של הכתר. מצאתי את העותק המקורי של הספר בארכיוני המכון, כשהפסקאות המאשימות מסומנות ב-X. הספר שפורסם

אינו כולל כל רמז לכך שמישהו נהג בחוסר הגינות או שנשמטו מן הסיפור עובדות מסוימות.

אחד האנשים המעורבים בעריכת הספר הוא פרופסור מנחם בן ששון, לימים חבר כנסת ונשיא האוניברסיטה העברית. בריאיון שקיימתי איתו לא זכר איזה מידע הוסר מתיאור תולדות הכתר של שמוש. עורך אחר של הספר הוא צבי צמרת, מנכ"ל יד בן-צבי לשעבר, הגוף שאליו שייך המכון, שחתם ב-2009 עשרים ושש שנים של ניהול לטובת משרת יושב ראש המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך, מהתפקידים החשובים במשרד. כשהצגתי בפניו את גרסתו של הסופר, הוא אישר אותה ללא כל התנצלות. החלקים על הזנחת הספר "לא נראו לנו חשובים", הוא אמר, והעובדה שהמכון שילם בעד שיקום הכתר, אמר, חיפתה על מעשי העבר. "זה לא היה נראה לנו עיקר. זה נראה לנו לבעוט בעצמנו. אנחנו שיקמנו את הכתר. סתם להכפיש את עצמנו? תמורת מה?"

שמוש כתב בגאווה על הקשר האישי שלו עם הכתר דרך אחיו יצחק, אך לא הזכיר קשר משפחתי נוסף, מורכב יותר, שעליו יסופר כאן בהמשך.

אם מטרת הכתר של שמוש היתה לדאוג שגורם עצמאי לא יחקור את הנושא, הרי שהיא פעלה את פעולתה. עשרים ושלוש שנים הוא היה הספר היחיד. בשנת 2010, כשהייתי שקוע בתוך התחקיר שלי, התפרסם בארצות הברית ספר חדש על הכתר. *Crown of Aleppo* ראה אור בהוצאה אמריקנית מכובדת, ואחד משני כותביו הוא חיים טוויל, מומחה לשפות שמיות משיבה יוניברסיטי בניו יורק. (הוא איננו חלבי ואין כל קשר משפחתי בינו ובין בני משפחת טוויל המופיעים בסיפורנו.) הספר כולל חומר היסטורי רב וניתוח מלומד של הדברים, אך בכל הנוגע לקורותיו אחרי 1947 הוא מבלבל לא פחות מקודמו. כמו ההשתלשלות המתוארת בספר של מכון בן-צבי, גם ספר זה אינו מערער על העובדה שהכתר "הוחזר" למדינת ישראל. הוא מצטט

ארוכות ובאופן לא ביקורתי מתוך ההקלטות ותמלילי זיכרונותיו של פחאם משנות השבעים, עובדות שהופרכו לפני שנים רבות. בספר מופיע תיאור קצר של המשפט, אך גם הוא מבוסס רק על דבריו של פחאם, ומסתיים בטענתו שהמהלכים המשפטיים בירושלים הסתיימו בהודאה של רבני חלב בצדקתו. הספר מעלה על נס את "מאמציו ההירואים" של פחאם, ואף שהוא מזכיר בקצרה "מחלוקת" סביב מעשיו, הוא מייחס את כעסם של רבני חלב ל"טינה" שהם נוטרים לו. כל המתעמק בפרטי הסיפור מבין כי פחאם שימש כלי שרת בידי המדינה להלאמת הכתר, אך גם בספר זה האמת מטויחת, ובמקומה מונצחת הגרסה שמופצת זה שנים.

ההסבר לכך אינו מורכב. אם את הספר הראשון פירסמו חוקרי מכון בן-צבי, ממשיכי דרכו של הנשיא המנוח, ספר זה פורסם בתמיכת צאצאיו של האיש שהעביר את הכתר למדינה. אף שהדבר אינו מצוין מפורשות בספר, אחד מנכדיו של פחאם, איש עסקים מניו יורק ששמו ג'ק דוויק, מימן חלקית את פרסומו. בראיונות שערכתי הן עם הסופר, טוויל, הן עם דוויק עצמו, נאמר לי כי המשפחה של פחאם ביקשה לבדוק את כתב היד טרם פרסומו ולהבטיח שאין בו דבר שיזיק למשפחה.

טוויל אישר שמשפחתו של פחאם השתתפה במימון הספר, אך הוסיף גם כי לא הופעלו עליו לחצים לערוך שינויים בטקסט. תיאור תפקידו של פחאם בעלילת הספר עלה בקנה אחד עם דבריו של פחאם עצמו משום שהמחקר התבסס באופן בלעדי על העדויות שפחאם מסר בעל פה ועל ראיונות שערך הסופר עם בניו. "לא רציתי להיקלע למחלוקות", אמר לי טוויל. הוא ציין שהגרסה הרשמית של ממשלת ישראל תומכת בגרסתו של פחאם, וגם כשחיפש במכון בן-צבי ממצאים שיעזרו לו בתחקירו, לא מצא דבר שיסתור אותה. ואם זה המצב, אמר, "מי אני שאתווכח?"

כשהגעתי למסקנה שספרו של מכון בן-צבי, זה שכתב אמנון

שמוש, הוא פחות תחקיר היסטורי ויותר מסך עשן שנועד להגן על המדינה בכל הנוגע לקורותיו של הכתר אחרי הפרעות, קראתי אותו שוב, הפעם כדי לנתח את האופן שבו הוא מטפל בדפי הכתר החסרים. הרי במקרה זה אין למכון מה להסתיר, חשבתי לעצמי: אם הדפים שרדו את הפרעות, הם מוחזקים כנראה בידי יהודי חלב, והכתר הגיע לירושלים כעבור עשר שנים במצב חסר. אך גם כאן הספר לא נידב מידע. "למרבית הפלא, ככל שאנו מתקרבים לימינו אלה מתעבה הערפל ומתרבות הגרסאות השונות בכל הנוגע לגלגוליו של הכתר", נכתב במשפט אופייני לספר ללא פירוט נוסף. במשפט אחר נאמר על פרשת גלגולי הכתר ש"מרבית חלקיה אפופים מסתורין והאמת כולה ספק אם אי פעם תוכל לצאת לאור". אין בספר כל הצעה לגבי מה שאירע לכתר ורוב החלקים הדנים בדפים החסרים כתובים בנוסח דומה לזה, "השאלה המתעוררת, שאלה שאסור להתעייף מלשאול, היא: מה קרה לאותם ספרים ולאותם דפים חסרים? האמנם אבדו ואינם? כולם עד אחד? או שמא כמה מהם קיימים בידי אנשים שונים במקומות שונים ומצפים לגאלם?"

שמוש עצמו סיפר לי כי הוא מאמין שרוב הדפים נלקחו בחלב. על קהילת החלבים אמר, "אם אפשר לא לספר, אז למה לספר? האמת היא דבר מסוכן."

תחקירו של הסוכן

בשנת 1989 ביקש הערוץ הראשון של הטלוויזיה להפיק סרט תיעודי על דפי. הכתר החסרים. צוות ההפקה פנה לרפי סיטון, שמאחוריו שנות ריגול רבות, וביקש ממנו להעמיד לשירותו את מיומנותיו. בשלב זה כבר השלים סיטון קריירה מוצלחת במודיעין, שכללה בין היתר פרק זמן כסוכן מוסד באירופה החל ב־1969, תקופה שבה שירות המודיעין הפעיל סוכנים שתפקידם היה להקים רשתות בקרב פלסטינים וערבים המתגוררים בחוץ לארץ. כמו רפי, רבים מן הסוכנים הישראלים היו יהודים ממדינות ערב. הוא שירת באירופה בתקופה שלאחר טבח הספורטאים במינכן בשנת 1972, בעת שחוליות המוסד צדו וחיסלו אנשי אש"ף ברומא, בפאריס, בקפריסין ובמקומות אחרים. פעם שאלתי אותו אם העובדות בספר שקראתי על פרטי אותו מבצע חיסול נכונות, והוא ענה בקצרה שהספר "מדויק". באופן כללי, סיטון לא חשף כמעט דבר על עבודתו במוסד, וכל שאמר הוא שהיתה דומה מאוד לעבודתו בירושלים – במילים אחרות, הפעלת סוכנים. ידיד קרוב שלו סיפר לי שרוב הזמן שבו התגורר באירופה, רפי חי בזהות ערבית, וביקר את אשתו וילדיו

שהתגוררו במקום אחר באירופה רק מדי פעם תחת מעטה סודיות. הוא חזר לישראל בשנת 1975.

ככל שחלפו השנים, העניין של סיטון בשורשיו החלביים הלך וגבר, והוא הסכים מיד לשתף פעולה עם הערוץ הראשון. הוא ראה בעבודה משימה מודיעינית, אף שהיא הגיעה מתחנת טלוויזיה ולא מהמוסד, ואף שהמטרה הפעם לא היתה שמירה על סודיות אלא חשיפה מקסימלית. והתוצאה – תוכנית באורך כארבעים דקות ששודרה ב"מבט שני" – היא הדבר הקרוב ביותר למחקר שיטתי על חלקי הכתר האבודים. אף שתוצאות המחקר לא היו חד-משמעיות, תוכנית זו היא עדיין אחד ממאגרי המידע החשובים ביותר למי שמתעניין בסיפורו של הכתר. כמעט כל המרואיינים בה כבר אינם בין החיים.

צפיתי בתוכנית לראשונה בסלון ביתו של סיטון, ומאז עוד לפחות תריסר פעמים. כשהוא ניסה להראות לי אותה, לא הצליח סיטון להפעיל את מכשיר הדי-וי-די. הוא עמד כפוף ליד המכשיר, לרגליו כפכפי גומי, ובהה בשלט-רחוק בשנאה מהולה בתימהון.

"לא לימדו אותך במוסד להפעיל אמצעים טכנולוגיים?" קינטרתי אותו. בשלב זה כבר היינו ידידים. הוא לא הרים את הראש. "הפעלתי אנשים", מילמל בזעף.

מטרתו של סיטון היתה לסקור כרונולוגית את תולדות הכתר אחרי הפרעות, המועד שבו על פי ההנחה הרווחת אבדו הדפים, ולקבוע מתי בדיוק הובן שהוא אינו שלם. הוא נבר בנבכי זיכרונו, תיחקר את אנשי הקשר שלו בקהילה החלבית והגיש רשימה של יעדים, כשהוא מציין בחוסר סבלנות את השחקנים המרכזיים שכבר אינם בזירה: סוחר הגבינות פחאם כבר מת, וכך גם השמש ושני הרבנים הראשיים, טוויל וזעפרני.

כמו מרגלים אחרים שיצא לי לפגוש, גם סיטון נקרע תמיד בין הנטייה לשמור על סודיות, שתורגל בה עשרות שנים, ובין הדחף לספר את סיפוריו, שהוא מכיר באיכותם. אין ספק שאהב את אור הזרקורים.

על מסך הטלוויזיה הוא נראה כאיש המוסד – חוצה כבישים במעיל גשם ארוך ובמשקפי שמש, ממתין בלובי של בית מלון ומשפר בעיני החוקר שלו, מאחורי משקפיים גדולים, את נחקריו.

אחד הראיונות המצולמים היה עם אדם המכונה "התייר", שצולם מעורפו כדי להסוות את זהותו. בתחילת הריאיון הכריז מנחה התוכנית מיכאל קרפין כי סיטון והמרואיין נמצאים ב"מדינה אירופאית". אך למעשה, הם ישבו בתל אביב. האיש הוא אדמונד כהן שמשפחתו הסתירה את הכתר, והוא שהעבירו בשעתו לפחאם בדרכו לישראל. כהן נשאר בחלב עד שכמעט כל היהודים עזבו והוא עצמו יצא משם רק זמן קצר לפני קיום הריאיון. הסתרת זהותו ואתר הצילומים הכוזב נבעו מחששו לסכן קרובי משפחה שהתגוררו באותה עת בסוריה, אם ייודע לשלטונות שהוא בישראל. כמעט כמו כל יהודי הקהילה החלבית שקשורים להצלת הכתר מבית הכנסת ולהעברתו לישראל, גם כהן היה חמקמק. הוא דיבר עם סיטון בערבית סורית.

סיטון: מיום שהיו השרפות, עד ש"הכתר" נמצא, האם תוכל לספר לי אצל מי והיכן הוא היה?

כהן: תקופה מסוימת, לא ארוכה אחר כך, אינני זוכר בדיוק, אמרו שהביא את הכתר. הוא היה אצל אדם מסוים שהסתיר אותו בחנותו. במחסן שלו. היתה לי הזכות לראות אותו.

אותו "אדם מסוים" שכהן לא הסכים לומר את שמו היה דודו, אברהם אפנדי כהן.

סיטון: כשאתה אומר שהביאו אותו, מי הביא אותו?
כהן: אינני זוכר בדיוק. הם הסתירו אותו אצלו ואני ראיתי אותו. הוא הגיע חסר.

- סיטון: הוא היה חסר.
כהן: האיש הזה עטף אותו, הוא היה אצלו במחסן. בחדר בתוך חדר. בחדר חשוך.
סיטון: כשאתה אומר שהוא הגיע חסר, האם היה ידוע כמה היה חסר ממנו?
כהן: אינני זוכר, אך ראיתי שהוא היה חסר.
סיטון: האם האנשים דיברו ביניהם כמה...
כהן: הוא היה חסר בעיקר מהתורה.
סיטון: מהחומש.
כהן: מהחומש, זה מה שאני זוכר.
סיטון: כאשר הביאו אותו לאיש הזה, האם זה היה זמן רב לאחר השרפות, או מיד אחר כך?
כהן: אינני זוכר בדיוק.
סיטון: אינך זוכר. מה היה מצבו של הכתר כשראית אותו?
כהן: הוא היה ספר גדול ועבה.
סיטון: אני שואל על מצבו. האם הוא היה שלם... אמרת שהוא היה חסר.
כהן: הוא היה חסר ומפורק קצת בהתחלה. אינני זוכר בדיוק לאחר שלושים שנה.
סיטון: האם נגרם לו נזק, האם הוא נפגע, האם הוא היה חרוך?
כהן: אינני זוכר בדיוק. אינני זוכר.

כהן האמין שכשהספר הגיע לדודו כבר היו חסרים בו דפים, אך לא היה בטוח כמה. סיטון שם לב שבכמה דקות צילום אמר המרואיין "אינני זוכר" לא פחות משמונה פעמים, דבר שהיה חשוד בעיניו, אף שהבין את דאגת המרואיין לשלום קרוביו בסוריה, שהרי רק לפני זמן קצר הוא עצמו נמלט מזרועות המוח'אבראת.

סיטון ראיין גם את שאול בגדאדי, בנו של השמש, שהיה אז בשנות השישים המאוחרות לחייו, קברן בחברא קדישא בבית העלמין של ראשון לציון. אנשים שהכירו אותו תיארו אותו כאיש חסד ישר והגון. בגדאדי ישב מתוח בבגדיו ההדורים ביותר אל מול החוקר.

בשוך הפרעות, סיפר בנו של השמש, לקח אותו אביו לבית הכנסת והם חיפשו אחר שרידי הכתר בין ההריסות והדפים המפוזרים.

בגדאדי: אני ראיתי את אבא שלי בוכה כמו ילד. אמרתי: אבא, מה קרה? קום, איפה אתה יושב? מקום שהוא היה יושב לא היה שרפה, רק הריסה... אבא שלי יושב, אני מחטט בניירות, בערמות, לנסות למצוא את חתיכות הכתר, דף-דף.

סיטון: אולי אתה זוכר איזה כמות מייננת והצלחת למצוא אחרי שמייננת?

בגדאדי: תאמין לי, מייננתי הרבה, ערמה גדולה. אני לא יכול לזכור.

סיטון: כן, אבל כמה מצאת אחרי המיון?

בגדאדי: מצאתי כל הכתר.

סיטון: כל הכתר? כולו? בשלמותו?

בגדאדי: בשלמותו. נייר אחרי נייר.

סיטון: מה עשית עם זה?

בגדאדי: מה שמצאתי מסרתי לאבא שלי.

סיטון: במקום מסרת לו?

בגדאדי: במקום. אבא שלי יושב על ידי, מסתכל.

סיטון: איך אתה יודע שמצאת את הכול?

בגדאדי: מתי שנגמר אבא שלי היה מסדר: בראשית, שמות...

מדברים חסר. אמרתי לו: זה בסדר.

סיטון: רגע, אתה אומר ככה, בראשית, שמות –
בגדאדי: שמות, ויקרא, במדבר, דברים היה חסר, אני זוכר
טוב טוב.

סיטון: ספר דברים היה חסר?
בגדאדי: לא ספר, קטעים.
סיטון: מדברים.
בגדאדי: מדברים. והיה חסר מספר ישעיהו...

בשלב זה של השיחה קטע אותו סיטון כדי להיות בטוח שהוא שומע
נכון.

סיטון: רק רגע, רק רגע... אתה אומר ככה: ספר בראשית,
שמות, ויקרא, במדבר... היו?
בגדאדי: היו. כמעט היו.
סיטון: מה זה כמעט?
בגדאדי: אני זוכר שהיו.
סיטון: שלמים?
בגדאדי: שלמים.
סיטון: ושרופים מהקצה.

סיטון שאל את השאלה האחרונה כדי להיות בטוח שהמרואיין מתייחס
לכתר, שסימן ההיכר שלו הוא הפינות ה"שרופות", ולא לאחד מכתבי
היד האחרים של בית הכנסת.

בגדאדי: כן, הכול שרוף מהקצה.
סיטון: וספר דברים, אתה אומר, לא היה שלם.
בגדאדי: לא היה שלם, לא, היה חסר. ומנביאים היה ישעיה
חסר.

מהשיחה עם בנו של השמש השתמע שכל הספרים החסרים ניצלו בשעתו מן השרפה, פרט לחלקים מספר דברים ומספר ישעיהו. דבריו עמדו בסתירה לאמונה הרווחת. אך עדות של איש פשוט אחד, שהפרטים אולי אינם ברורים לו דיים – הוא טעה לגבי ישעיהו, למשל, שנמצא כולו – לא היה בה כדי להפוך על פיה את הגרסה הנפוצה. לשם כך היה צורך ביעד הבא של סיטון, הרב החלבי המכובד ביותר שעוד היה בחיים, מי שהיה מעורב בהצלת הכתר ובהחזקתו בחלב. היה זה הרב יצחק שחיפר, שעזב את עירו בשנת 1952 ובעת צילומי התוכנית עמד בראש הקהילה החלבית בבואנוס איירס. שחיבר לימוד רבים מרבני חלב שעמדו בראש קהילות חלביות אחרות ברחבי העולם, והיתה כלפיו הערכה גורפת. לסיטון לא היה כל ספק שהרב יוכל לעזור לו אם רק יבחר לעשות כן. הוא ידע גם שהרב בשנות השמונים לחייו ואסור לבזבז זמן.

הסוכן התלבט כיצד לגשת לאיש. הוא זכר את החתונה של הרב בבית הכנסת סילוורה בחלב, שבה רפי נכח כילד, וידע גם שדודיו, התכשיטנים מביירות, טיפלו ברב כשהגיע ללבנון לאחר שנמלט מסוריה. הוא החליט לציין את שני הפרטים הללו בבקשה לריאיון ששלח באמצעות קרוב משפחה מבואנוס איירס. הרב הסכים לראותו. בדצמבר 1989 הגיע סיטון לבית הכנסת בבירה הארגנטינאית, ולראשו כיפה רקומה. הוא נכנס למשרדו של הרב, שהיו בו ארונות בעלי דלתות זכוכית גרושים בספרים עבריים. הוא התכופף לעבר הרב ונישק את ידו בהתאם למסורת שזנח מאז עזב את חלב. הרב היה מגולח למשעי, צלול ואיש שיחה נעים. הם העלו זיכרונות מחלב בערבית ובעברית. סיטון חש כי הקרח נשבר, ולמחרת חזר בליווי צוות הטלוויזיה. הריאיון שתועד הוא נכס למחקר ההיסטורי על הכתר, שכן זו הפעם היחידה שאחד ממנהיגי הקהילה החלבית בתקופה הנדונה מדבר על הנושא בגלוי ובפומבי.

הרב, שנמנה עם האחראים לכתר ולמקום מחבואו, הלך לראות

אותו בשנת 1952, זמן קצר לפני שעזב את העיר. הכתר היה אז במחסן של אברהם אפנדי כהן באחד משוקי חלב. "אני פתחתי אותו במחסן של אברהם אפנדי כהן וראיתי אותו," אומר הרב. "היה חסר ממנו איזה דפים שאולי נפלו בארץ או נשרפו, אבל לא כל כך, מאות, מאות דפים."

סיטון: חסרים בראשית, שמות, ויקרא, במדבר וחצי ספר דברים. וגם חלקים משאר הספרים חסרים. שחיבר: אני ראיתי שהיו חסרים ממנו קצת דפים, לא כל כך [הרבה] דפים.

סיטון: יעני, דפים בודדים? שחיבר: בודדים, אפילו עשרות לא היו חסרים.

תוכן דבריו תאם את עדותו של בן השמש. הוא גם תאם, כזכור, את דיווחו של הגזבר מריו דה ז'נרו, יעקב חזן, לדיפלומט הישראלי ששלח בן-צבי, שלושה עשורים לפני כן. "להדגמת דבריו על החסר הצביע על חוברת בעובי של 5 מילימטר לכל היותר," כתב הדיפלומט דותן לנשיא בשנת 1961. "קשה לו להעריך את מספר העמודים, אולם לעומת עוביו הגדול של ה'כתר', הרי זה רק כמה דפים, אולי עד עשרה." בשעתו, נפסלו דבריו כ"טעות גמורה". עתה, נוספה עדותו של עד ראייה שלישי. בשנת 1952, חמש שנים לאחר הפרעות, הכתר נראה כשהוא כמעט שלם פרט לכמה דפים חסרים. כפי שאנו יודעים, במרס 1958, כשהספר הגיע לישראל, חסרו בו כמעט מאתיים דפים, כולל חומשי התורה.

ומה עם הדפים החסרים, שאל סיטון את הרב, שמת כעבור עשרה חודשים. מאתיים דפים נעלמו. "זה לא היה," ענה הרב, "אולי איזו יד..." הוא הקיש בידו על השולחן, מחפש מילה.

"שיחקה בזה, " הציע סיטון.

"שיחקה בזה, " הסכים איתו הרב, שוקל את מילותיו, "וגנבה את זה."

נאספו כבר ארבע עדויות ראייה.

עדותו של אדמונד כהן, שטען כי אינו זוכר, לא היתה חד-משמעית. שלושת העדים האחרים – יעקב חזן, הגזבר מריו דה ז'נרו, שאול בגדאדי, בנו של השמש, ויצחק שחיפר, הרב בבואנוס איירס – אמרו בבירור שהכתר היה שלם לאחר הפרעות, למעט מספר קטן של דפים חסרים. בנו של השמש ראה את הכתר למחרת הפרעות. הגזבר ראה אותו כעבור כמה שבועות והרב ראה אותו אחרי חמש שנים.

העדויות שאסף רפי הובילו למסקנה שערורייתית. אם הכתר היה שלם בחלב בשנת 1952, ולא שלם בישראל בשנת 1958, נראה שהדפים החסרים נעלמו כשהספר היה אי שם בדרך. משמעות הדבר היא שהדפים החסרים של הכתר לא "אבדו". הם לא נשרפו או נלקחו בידי הפורעים ולא נאספו כמזכרות בסמוך לפרעות. אולם עובדה היא, והיתה לחידה, הדפים חסרים.

בשלב זה תם המימון לתחקיר הטלוויזיוני, ומשימתו של רפי הופסקה. הסוכן לשעבר, שהרגיש כי הוא עומד על סף פענוח התעלומה, כתב דוח ובו הפציר כי התחקיר יימשך גם אחרי שהתוכנית תעלה לאוויר. "שידור התוכנית ואפילו מבלי שהצלחנו לגלות חלקים חסרים – חשוב מאוד, ובהחלט יתרום להתפתחויות בלתי צפויות", כתב. אך גלגלי הסרט ישבו במחסני הערוץ הראשון במשך שלוש שנים, משום שהמפיקים לא עבדו עם צוותי צילום של ועד העובדים כשצילמו בחוץ לארץ, ולפיכך טכנאי הרשות סירבו לערוך את חומר הגלם. כשהתוכנית שודרה סוף-סוף בשנת 1993, ניסה סיטון להשיג תמיכה לחידוש התחקיר. הוא כתב מכתבים לקרנות, פנה לאדמונד ספרא, איל ההון המפורסם שמוצאו בחלב, ונפגש עם טדי קולק, ראש

עיריית ירושלים. הוא שלח העתקים מן הרוח שכתב למכון בן-צבי ולמרכז למורשת יהדות ארם צובא בתל אביב, במחשבה שהם ודאי ירצו לחשוף את האמת. "כדי לבסס את הערכתנו ולאסוף ראיות נוספות", כתב, "עלינו להמשיך בחקירה ולראיין אנשים נוספים שהם בניהם של אלה שהיו מעורבים בזמנו בהצלת הכתר בעיר חלב". בנוסף, "יש לגייס לצורך זה דמות מקצועית מתאימה מחו"ל כדי להסתייע בה באיסוף ובהשגת ראיות והוכחות נוספות בנושא". סיטון חשב כי יהיה נכון לשכור את שירותיו של בלש פרטי. על פי חישוביו, יזדקק לכחמישים אלף דולר לשם כך, אך יוכל להסתפק גם בפחות. איש לא גילה עניין.

באחת מפגישותינו שאלתי אותו מדוע.

"אני מציג מצב קיים וצריך לפרש אותו", אמר והביט בי. כך התנהלו רבות מהשיחות שלנו. האם זה משום שאיש לא היה מעוניין שתתקדם בפתרון התעלומה? שאלתי.

"נכון", הוא ענה.

מותר היה לדבר באופן מעורפל על דפים "אבודים", אך הדיבור על דפים "גנובים" אסור, משום שהוא מרמז כי מישהו גנב אותם – שהתבצע פשע. משמעות הדבר היא שיש לעשות משהו בנדרון. התוכנית שודרה, הניבה כמה כתבות בעיתון, ונשכחה. הסוכן הוותיק הניח את ממצאיו הבלתי רצויים על המדף, וראה את פתרון התעלומה הולך ומתרחק.

האספן

הלובי היה מפואר אך חסר קסם. עליתי במעלית לקומה האחרונה וצילצלתי בפעמון. דמיינתי שהדלת תיפתח ואעמוד בתוך פנטהאוז מרהיב שמחלונותיו ירצדו בחשכה אורות לאורך קו החוף, דרומה לכיוון תל אביב. במקום זה, מצאתי את עצמי עומד בחדר שדמה למערה חשוכה. קשה היה לאמוד באפלה את גודל הסוויטה – אולי היתה גדולה ואולי קטנטונת. בחלק אחד של החדר, מרחק צעדים ספורים מן הכניסה, היה עיגול קטן של אור, שבשוליו ראיתי צלליות של כדים, מנורות שמן ופמוטים שהזכירו את האוצרות במערת עלי בבא. בתוך אלומת האור ליד שולחן ישב איש שברירי בעל עיני תכלת מימיות.

נכנסתי למלון עשור וחצי לאחר התחקיר שניהל רפי. מאז לא נרשמה שום פריצת דרך בסיפור. מזמן שנחשפה פיסת הקלף בארנקו של שמואל סבאג בשנת 1987 לא הופיעו דפים נוספים. אם הדפים אכן נגנבו, חשבתי לעצמי, ודאי כבר צפו ועלו במקום מסוים, אך לא היתה כל עדות לכך. קשה מאוד לאתר סחר בכתבי יד עתיקים, ובייחוד בכאלה שהושגו בדרך מפוקפקת, והבנתי שהחיפוש אחר

הדפים הללו ידמה לחיפוש זהב באמצעות בהייה ממושכת בקרקע. למרות זאת מצאתי סימנים לכך שחלק מן הדפים בהחלט הופיעו, אף כי נעלמו שוב מיד. בחיפוש הזה לא היו תשובות חד-משמעיות, רק הבזקים קצרים של ברקים שהאירו את הסיפור לרגע וכבו, מותירים אותי בחשכה.

כשהתחלתי לחקור את סיפור הכתר, חזרה שוב ושוב השמועה על אדם שמסופר עליו כי ייתכן שרכש כמות גדולה של דפים. המרואיינים סירבו לנקוב בשמו, אך בשלב מסוים הבנתי שכולם מתכוונים לאותו אדם. בסוף הבנתי כי מדובר בשלמה מוסיוף, טייקון מסתורי, סוחר תכשיטים של אילי הנפט במפרץ הפרסי, חותנו של נשיא איסלנד והבעלים של אחד מן האוספים הפרטיים הגדולים ביותר של עתיקות ופריטי יודאיקה. מוסיוף היה בן שמונים ושבע. החלטתי לנסות לשכנע אותו לספר לי מה יש בידיו, וגמרתי אומר להקליט את השיחה.

ציפיתי לפגוש אדם מרוחק ומעודן, אך גיליתי דמות מעניינת ומפתיעה הרבה יותר: סוחר המזרח, אמן המחול שמתנהל בין מוכר לקונה, זורק רמזים ומספר סיפורים. הרגשתי כאילו כבר פגשתי אותו בעבר בשוקי קהיר או איסטנבול, בבזארים של שטיחים ומרבדים. אתה בטוח תמיד שהשטיח המושלם מוסתר בחדר אחורי ושהמוכר לא מראה לך אותו כי הוא אינו מכיר אותך או אינו מכבד אותך מספיק. אם תשחק נכון את המשחק, כך אתה סבור, אולי הוא יראה לך אותו ואולי אפילו ימכור לך אותו במחיר סביר. תמיד, כמובן, עולה החשד שהשטיח המושלם למעשה לא קיים. שכן המחול אינו קשור רק לרווח והפסד, אלא גם לכבוד ולאינטראקציה חברתית, ויש בו גם ממד קומי. מוסיוף היה מסדרון מראות אנושי. ביליתי איתו שעות רבות ועדיין קשה לי לומר בוודאות אם מאחורי סיפוריו הסתתר משהו מדהים או שום דבר.

כדי לחקור מה עלה בגורל הדפים החסרים, יש לדעת מה אנו מחפשים. חלק משמעותי מראשיתו של הכתר חסר, כמעט כל חמשת

חומשי תורה. מסופו חסר חלק דומה בגודלו, הכולל בעיקר את ספרי נביאים. ומאמצע הכתר – חסרים דפים וחלקי ספרים. הדפים אולי כרוכים זה לזה או שהם מסתובבים בעולם בנפרד. ייתכן שדפים מסוימים נחתכו לקטעים קטנים יותר שנמכרים כקמעות. רוב הספרים מאבדים מערכם אם אינם שלמים, אך יש כתבי יד – בעיקר אלו הנתפסים כבעלי סגולה – ששוויים יותר אם הם מפורקים ונמכרים חלקים-חלקים. ספר מיסטיקה שכתב המקובל הרב חיים ויטל לפני ארבע מאות שנה, למשל, נמכר בשנים האחרונות כדפים בודדים, למגינת לבם של החוקרים חסרי האונים. עסקי הספרים הם עסקים של ממש, ומתח הרווחים פשוט היה גבוה יותר בצורה זאת.

כל מי שמנסה להתחקות אחר חלקיו החסרים של הכתר ישמע סיפורים על אודות דפים המסתובבים אצל יהודי חלב. לסיפורים הללו מכנה משותף אחד: אי אפשר להוכיח אותם. דוגמה טיפוסית לסיפור כזה שמעתי מסוחר ספרים בשם משה רוזנפלד, במשרדו העמוס בירושלים. בשנת 1990 הוא צעד ברחוב ברודוויי בניו יורק בשעת העומס שבה אנשים מסיימים לעבוד ויוצאים לרחוב, ושמע מישחו קורא בשמו. כשהסתובב ראה גבר כבן שלושים וחמש שהיה בעבר תלמידו בתיכון. האיש, שמשפחתו מחלב, אמר שהיגר לאחרונה מישראל אל הקהילה החלבית בניו יורק, שבה חיים קרובי משפחה בעלי עסק ליבוא סחורה מסין.

מה אתה עושה עכשיו? שאל אותו האיש.
אני סוחר בספרים ישנים, ענה לו רוזנפלד, וראה כיצד ניצתות עיניו.

שמעת על כתר ארם צובא? שאל האיש.
זה הספר שנשרף, ענה לו הסוחר.
האיש צחק: שום דבר לא נשרף, הוא אמר. הוא הושיט יד לכיסו, שלף משם ארנק והראה לסוחר פיסת קלף מקופלת בתוך מעטפת פלסטיק. זה חלק מהכתר, אמר לו. רוזנפלד היה אז חדש בעסקי

הספרים, סיפר לי, ורק כעבור זמן הבין את מה שלכאורה ראה. אחר כך שמע עוד דיווח מישראלי שעבד כמאבטח של משפחת בנקאים חלבית בסאו פאולו. הוא סיפר לרוזנפלד שהמשפחה מחזיקה בשני דפים של הכתר.

מיכאל מגן, משמר הדפים ממוזיאון ישראל, ואדולפו רויטמן, האוצר הממונה על הכתר ועל מגילות ים המלח, אמרו לי שניהם כי קיבלו מידע על אנשים המחזיקים בדפים, אך כשניסו לברר עוד נתקלו בסירוב לחשוף פרטים. מעבר לכך, ישנן שמועות על חלק גדול מן הכתר שנשמר במקובץ. החלק הזה, עבור מחתרת הכתר, הוא הגביע הקדוש.

ויליאם גרוס, אספן יודאיקה תושב רמת אביב, העביר לי קורס מזורז בעולמם של כתבי קודש עתיקים. בעולם זה הוא אספן מופר אך אולי לא מייצג: הוא מדבר בפתיחות ובשמחה על הנושא, ובעיני עצמו הוא פחות אספן ויותר אפוטרופוס. גרוס הוא יליד מינסוטה, ארצות הברית. קירות ביתו מעוטרים בעבודות מתכת עתיקות: מנורות, קופסאות בשמים ורימוני תורה מקהילות יהודיות נכחדות באירופה ובארצות האסלאם. "אני מודע מאוד למה שעומד מאחורי האוסף שלי," אמר לי גרוס, "השואה, הגירת היהודים מן המזרח. יש עצב גדול בחפצים הללו." הוא אוסף פריטי אמנות שונים, אך הספרים הם המיוחדים בעיניו: "כשאדם כותב כתב יד, הוא משקיע בו חלק מנשמתו."

כתבי יד עבריים עוברים בשוק הספרים מן הקונה למוכר באמצעות סוחרים או במכירות פומביות, בגלוי או בחשאי. לא תמיד ברור מי קונה מה. במשך שנים רבות, כמה מכתבי היד היפים ביותר בשוק נעלמו ללא זכר, עד שרנה ברגינסקי, אספן אלמוני מציריך, פירסם את אוסף היודאיקה שלו, שנחשב היום לאחד הטובים בעולם. ככלל, הספרים הישנים ביותר הם גם היקרים ביותר, וספרים מתקופת הכתר כמעט אינם נמכרים. זמן קצר לפני שנפגשנו, עקב גרוס אחר מכירה

פומבית שבה הוצעו למכירה שני כתבי יד מרהיבים: מגילת אסתר מן המאה השש-עשרה, שנכתבה בידי סופרת סת"ם ונמכרה תמורת שש מאות אלף דולר, וספר תורה המתוארך לתקופה שלפני גירוש ספרד, שנמכר תמורת שלוש מאות וחמישים אלף דולר. חלקים מן הכתר יכולים להימכר בשוק השחור במחיר גבוה בהרבה, גם אם לוקחים בחשבון את הירידה בערך הנכס שנובעת מכך שהוא התקבל בניגוד לחוק ואי אפשר להציגו לראווה או למכור אותו בקלות. גרוס סיפר לי כי כתב יד תנ"כי חדש יותר מן הכתר והרבה פחות חשוב ממנו נמכר בשנות התשעים תמורת שלושה מיליון דולר.

שעה שיעדם של החפצים הנמכרים לא תמיד ברור, קשה וכמעט בלתי אפשרי להתחקות אחר מוצאם. כתבי קודש נדירים הגיעו מן הסתם מקהילות יהודיות – מבתיים, בתי מדרש ובתי כנסת – ועברו ממקום למקום עם בעליהם, ולכן רק לעתים נדירות קיים תיעוד מדויק של מוצאם. זהו תסמין של ההיסטוריה היהודית – לעם חסר כוח וארעי לא היו ספריות מלכותיות או מנזרים רבי הוד. חלק גדול משוק כתבי היד העבריים מורכב מספרים שנגנבו וחמקו בהיחבא מן העולם המואר של בתי הכנסת והספריות אל העולם הבלתי נראה של השוק השחור. גנבות מבתי כנסת, בתי מדרש וספריות ציבוריות עדיין מתרחשות מעת לעת, ופעמים רבות הן אינן מודגשות שכן לרוב, בתי הכנסת אינם מקיימים רשומות מפורטות של רכושם. אפשר שהשמש יודע, אך לעתים הוא עצמו קשור למעשה. אין זה נדיר לגלות שהגנבה מתבצעת בידי מישהו מבפנים. באחד המקרים המפורסמים ביותר שנתגלו לאחרונה, נעצר בשנת 2004 האוצר שהיה אחראי על הספרים העבריים בספרייה הלאומית בפאריס, הביבליוטק נסיונל, והורשע בגנבה ובמכירה של כתב יד יקר מן האוסף שלו. "רוב האספנים לא יקנו רכוש גנוב במודע", סיפר לי גרוס, "אך יש גם מי שיסכים".

השוק מונה כחמישים אספנים אמידים, מספר גרוס, בהם אליטה

של כתריסר גברים שהם כה עשירים, עד שיוכלו לקנות כל ספר שיבקשו בכל מחיר. אחד מהם הוא שלמה מוסיוף.

מוסיוף נולד בשכונת הבוכרים בירושלים. הוא סיפר כי בנערותו נזרק מן הבית משום שלא קיים מצוות כהלכתו, והצטרף לצבא הבריטי בתחילת מלחמת העולם השנייה. הוא לחם נגד רומל בצפון אפריקה, נמלט על גבי גמל אחרי התבוסה הבריטית בטוברוק וחזר בסופו של דבר לפלשתינה. הוא נטל חלק בניסיון הכושל להילחם בלגיון הערבי בעיר העתיקה במלחמת העצמאות והיה עצור במשך שנה בכלא הירדני. גם אביו של מוסיוף היה אספן של ספרים עתיקים, ובנו המשיך את המסורת וצבר אוסף של כתבי יד ועתיקות במקביל לצבירת הון עתק בעסקי התכשיטים. בשנות השישים היגר מישראל ללונדון.

הרעיון שמוסיוף קשור באופן כלשהו לסיפור הכתר נולד באותה תוכנית תעודה שרפי סיטון סייע בהפקתה. חבר אחר בצוות התחקיר, חוקר משטרה לשעבר בשם שמעון סביר, שקיבל רמז מסוחר עתיקות, ראיין את מוסיוף בדירתו בלונדון בשנת 1989.

לפני כמה שנים, סיפר לו האספן, ניגשו אליו שני חרדים בעת ביקור ביריד הספרים בירושלים וביקשו להראות לו משהו שנשאו במזוודה. פניות מסוג זה אינן נדירות. בכל מכירה פומבית ויריד מלווה הפעילות הלגיטימית שנערכת בחדרי הכנסים המוארים בסחר המתנהל בקומות העליונות מאחורי דלתות סגורות שעליהן השלטים "נא לא להפריע". באופן בלתי מפתיע, ההסכמים החשאיים לעתים קרובות משתלמים ומסקרנים יותר.

מוסיוף סיפר לתחקירן שבמזוודה היתה ערמת דפי קלף שעליהם שלושה טורים של טקסט עברי. השורות לא הסתיימו בדיוק בשוליים אלא במקום שבו סופר הסת"ם סיים מילה מסוימת – זו היתה דרך כתיבתו של בן בויאעא, והתיאור תאם את זה של עמודי כתר ארם צובא. מוסיוף לא הוסיף עוד פרטים בעלי חשיבות. בפאנל שהתקיים

לאחר תוכנית הטלוויזיה אמר החוקר כי האספן לא רכש בסופו של דבר את הדפים.

נאמר לי על מוסיוף כי הוא אדם חולה אך צלול, המחלק את זמנו בין דירתו בלונדון למלון היוקרה דניאל בהרצליה. מִכּר שלו שביקר אותו בסוויטה זמן קצר לפני שהגעתי סיפר לי כי ראה כיצד מוסיוף מעיף מבט ביהלום שמישהו ניסה למכור לו, מעריך את שווי ומורה בשיחת טלפון על העברה בנקאית בסך מיליון שקלים. האספן נודע במוחו הממולח, אך קיוויתי שבגילו אולי יהיה לו פחות חשוב לשמור סודות.

איתרתי את מספר הטלפון שלו והתקשרתי אליו. הופתעתי כשמוסיוף עצמו ענה, ולא מזכירה או עוזר. הסברתי את מטרת פנייתי אליו.

"מה אתה רוצה עם כתר ארם צובא," שאל. סיפרתי לו. כבר התרגלתי לאנשים שמסרבים לדבר על הכתר וסברתי שזו תהיה גם תגובתו. דממה השתררה מן העבר השני של הקו. "תבוא בחמש," אמר, וניתק. השעה היתה שתיים.

נסעתי מירושלים להרצליה. כשהוכנסתי לסוויטה החשוכה שלו ומצאתי את האספן הזקן מוקף באוצרותיו בתוך אלומת האור היו איתו שני אנשים נוספים: צעירה לבושה בשחור ואיש חסון ששערו אסוף בזנב סוס. הם הביטו בי בעצבנות והבנתי שאני מפריע. האספן היה עסוק והאווירה היתה מאיימת. הזכרתי לו שבאתי לדבר על כתר ארם צובא. הוא הביט בי.

"אתה מחלב?" שאל.

לא, אני אשכנזי, עניתי לו. הוא לא ענה, ונראה לי שהוא מחכה שאלך. הלכתי וחזרתי למחרת, לאחר שעתיים של נסיעה מירושלים להרצליה, והפעם בלי להתקשר מבעוד מועד. כשצילצלתי בפעמון ענה לי אותו קול מאנפף ששמעתי יום קודם, "מי שם?"

שוב הצגתי את עצמי: באתי בקשר לכתר ארם צובא.
השתיקה נמשכה דקה. "אני לא מרגיש טוב היום," ענה הקול,
והרמקול דמם.

הייתי משוכנע שהחמצתי את ההזדמנות, אבל ניסיתי בפעם
השלישית כעבור כמה ימים. שוב עברתי דרך הדלתות המסתובבות
והלובי המבושם. שוב עליתי במעלית לקומה ארבע-עשרה, צילצלתי
בפעמון ופניתי לרמקול, בהנחה ששוב אשלח לדרכי. אך לפתע נשמע
זמזום, הדלת נפתחה ונכנסתי.

26

החרטומים

הפעם לא היתה זו מערת עלי בבא. הווילונות היו מוסטים ואור יום שטף את מעיל הקטיפה הכחול של ספר התורה, כמה מנורות אלדין ועתיקות אחרות שהיו מפוזרות בסלון הגדול. זוג אריות ברונזה קטנים בהו בברכי מבעד לעיני שנהב. מוסיוף ישב באותו שולחן הסמוך לכניסה, בדיוק במקום שבו ראיתי אותו לפני כמה ימים. אותן עיני תכלת מימיות ננעצו בי.

איתו ליד השולחן ישבו גבר צעיר בג'ינס וטיי-שרט, אישה יפה במעיל עור שחור, גבר מבוגר יותר בעל מבטא צרפתי שאחז בידו אגרטל ואדם נוסף שהיה לבוש גלימה תימנית מסורתית, חבש טורבן ומצדעיו השתלשלו פאות מסולסלות. הבחור בג'ינס תפס פיקוד. "מי אתה?" שאל בחוסר סבלנות. חזרתי על ההסבר שלי: אני כאן בקשר לכתר ארם צובא.

"הוא רוצה למכור לי?" שאל מוסיוף את הבחור בג'ינס. לא, ענה, הוא עיתונאי. בפיו נשמעה המילה כמו סוג נפוץ אך כואב במיוחד של מחלה טרופית. הוא כותב על משהו בשם כתר ארם צובא, אמר.

"והוא דווקא בא אלי?" שאל מוסיוף, מעמיד פנים שהוא מופתע. ידעתי שהוא רוצה לדבר.

"סליחה שאני שואל," התערב הצרפתי עם האגרטל, "אך מהו כתר ארם צובא?"

בזמן שמוסיוף ענה לו, הציגה בפני הצעירה הידידותית במעיל העור את הנוכחים סביב השולחן. היא והצרפתי הם אספנים, האיש בתלבושת התימנית, שהעברית שבפיו העידה כי לא ראה את תימן מימיו, הוא חוקר כתבי יד, והצעיר בג'ינס הוא עוזרו של מוסיוף.

"החלבים חותכים, שמים בסידור שיהיה להם מזל טוב," הסביר מוסיוף, בקול שהגיע גם לרשמקול הדק שהפעלתי בכיס חולצתי. תיעוד השיחות שלי עם האספן נעשה מתמלילי ההקלטות הללו. הצרפתי חשב כי האגרטל שבידיו מעניין יותר. בן כמה זה, ביקש לדעת.

"אומִיָּה. אלף שנה," ענה האספן הקשיש. האישה והצרפתי נפרדו לשלום, לא לפני שהצעירה נישקה את לחיו של מוסיוף. "אוי, אוי, אוי," טפח האספן על לבו, "אני בהיריון עכשיו." העוזר שלו הביט בי וסימן לי שזמני תם. "תשאיר לי כרטיס ביקור עם טלפון נייד."

"אין בעיה," אמרתי, מנסה לקנות זמן. מוסיוף היה אמור לנסוע למחרת ללונדון, כך בישר לי העוזר, ייתכן שאצליח לתפוס אותו עם שובו בעוד חודש. וייתכן שלא, נרמז בנימת הדיבור שלו. "אולי היום יותר מאוחר, זה אפשרי? אני לא רוצה ללחוץ," לחצתי.

"היום לא יהיה זמן בכלל, כי יש לך תור לרופא ויש לך עוד כמה דברים," העוזר הביט בבוס שלו, "לא, היום אי אפשר." "אולי עשר דקות?" הפצרתי. פניתי ישירות למוסיוף, דיברתי מהר כדי שהעוזר לא יקטע אותי. הזכרתי לו שלפני עשרים שנה התראיין

בתוכנית טלוויזיה וסיפר שם סיפור מרתק על שני חרדים שניגשו אליו במלון קינג דיוויד בירושלים –

"לא קינג דיוויד", קטע אותי מוסיוף. "המלון היה הילטון". באורח פלא, העוזר שתק.

הם ניגשו אליו ביריד ספרים שהתקיים במלון בשנות השמונים, המשיך מוסיוף. הם הראו לו מזוודה. "ראיתי תשעים עמודים והבנתי שמדובר בכתר ארם צובא." הם ביקשו מיליון דולר, הוא הציע שלוש מאות אלף.

"אמרו טוב, נחזור אליך", המשיך, ובאותה נשימה הפטיר, "אתה רוצה לראות חתיכה? יש לי פה."

הרגשתי כאילו כל החמצן בחדר אוזל לפתע. העוזר התערב בבהילות, כמו צלצול טלפון באמצע חלום. חשבתי שאולי לא שמעתי נכון.

"רגע, שלמה, בוא נעשה דבר כזה, כי היום אין לך זמן ואין לאף אחד זמן היום. היום קצת עסוק. לקחתי טלפון, פנה אלי העוזר, "עוד שלושה שבועות תבוא ונדבר."

ניסיתי לקנות עוד זמן. סיפרתי על הכתבה שלי על הכתר, שהופיעה במאות עיתונים. חשבתי שיתרשם מכך.

"שלח לי את הכתבה פלוס פרטי התקשרות, וכשנחזור לארץ נזמין אותך אם הכתבה תיראה לי. תודה רבה," ביקש העוזר לסיים.

"אין מה לכתוב על זה יותר," אמר מוסיוף, וחשבתי שהוא מתכוון לכך שיש עוד הרבה מה לכתוב על זה.

"בטח שיש," התעקשתי על מה שסברתי שהוא רוצה לשמוע.

"אתה רוצה לראות חתיכה?" שאל שוב.

"כן... רק אם העוזר שלך... אני אשמח לראות, כמובן." גימגמתי,

מנסה להישמע כאילו זה בשבילי עניין של מה בכך.

"שלמה," הפציר בו העוזר, "בוא... הוא ישלח את הכתבה שהוא

כתב..."

"תראה לו רגע את החתיכה," פקד עליו האספן, שפתאום כלל לא נשמע קשיש, "שייהנה, שלא יבוא לחינם."

העוזר קם והלך באי־רצון לעבר ארון שהיה ממוקם בפינת הסלון. "הוא רוצה להיות השליט," אמר לי, כממתיק סוד, "ומה שיפה ש – "שלמה!" מחה העוזר מן הקצה השני של החדר, והאספן צחק.

"בוא תראה משהו מעניין." אמר לי מוסיוף, כשהעוזר חזר אל השולחן.

אצבעותיו של הצעיר אחזו בפיסה ישנה של קלף חתוך משני צדיו. גודלו היה כשל ספר קטן – החלבים, אמר האספן לפני כמה דקות, "חותכים, שמים בסידור שיהיה להם מזל טוב."

על פיסת הקלף היו שני טורים ותחילתו של טור שלישי. היתה זו פינה ימנית עליונה של דף, ובשוליים היו הערות באותיות קטנות. בצדו הקשה יותר של הקלף, הצד שעליו היו השערות, הטקסט היה כמעט שלם, ואילו בצדו השני של הקלף, הצד הפנימי של העור, כמעט כל האותיות התפוררו ונותרו בו רק סימני ניקוד. לפני שהעוזר החזיר אותו במהירות למקום המסתור, הצלחתי לקרוא ולזכור משפט שהיה כתוב בו:

וַיַּעֲשׂוּ־כֵן הַחֲרָטָמִים בְּלִטְיָהֶם לְהוֹצִיא אֶת־הַפָּנִים

החרטומים של פרעה ניסו לחקות את האופן שבו הביאו משה ואהרן את מכת הכינים על המצרים, ונכשלו. היה זה פסוק מתוך ספר שמות. פיסה זו, תוצר של מאות שנות לימוד יהודי ואלף שנות שמירה, נחתכה והוצרה והפכה לתכשיט של איש עשיר, משהו שמרשימים בו אורח.

כעת יכולתי להוסיף את עצמי לקומץ האנשים שראו את אחת החתיכות החסרות של כתר ארם צובא.

נראה לי שמוסיוף מאבד בי עניין, לכן יצאתי מהדירה המשונה באי־רצון מהול בהקלה. ירדתי ארבע־עשרה קומות במעלית כשרוחי

מרוממת ממה שראיתי, או ממה שחשבתי שראיתי, כי בהמשך יתברר לי שלא ראיתי אותו כלל.

בשבוע שחלף מאז אותה פגישה חזרתי שוב ושוב על פרטי שיחתנו. אף שלמדתי הרבה יותר מכפי שציפיתי, לא היה בזה די. הייתי מוכרח לגלות מאין השיג מוסיוף את פיסת הקלף. רציתי לשמוע עוד על ניסיון המכירה בהילטון, ובייחוד על זהותם של הסוחרים כדי שאוכל למצוא אותם ולאחר את מקורות הדפים. רציתי לדעת מדוע לא רכש את הדפים. מוסיוף כבר חזר ללונדון. הוא היה בן שמונים ושבע. כל כך הרבה מידע על הכתר ירד לטמיון, והסיכוי שמידע נוסף, קרוב כל כך, ייעלם גם הוא היה קשה מנשוא. אולי באווירה שונה אצליח להוציא ממנו מידע נוסף, חשבתי, וקניתי כרטיס טיסה לנמל התעופה היתרו.

עסקה בהילטון

מחוגי השעון הזוהרים במלון התעקשו והורו על השעה שבע בבוקר, אך השמש לא נראתה כלל מבעד לחלונות ורק טפטוף מייאש ירד על דמויות שכיתתו רגליהן תחת מטריות בדרכן לתחנת הרכבת התחתית בעגמומיות של חודש דצמבר.

כשהגעתי כעבור כמה שעות לכיכר גרוסוֹנוֹר במרכז לונדון כבר התבהרו השמים. ממקום מושבו על כן לצד השגרירות האמריקנית היישיר הגנרל דווייט אייזנהאואר מבט של ברונזה לעבר הרחבה הירוקה המוקפת בכמה מנכסי הנדל"ן היקרים בעולם. מעלית שונה, דלת שונה וחדר שונה מעברה השני של הדלת – בחדר היתה תמונת נוף ירושלמית מן המאה התשע-עשרה – אך אותן עיני תכלת מימיות. מוסיוף היה לבוש בחלוק בית לבן. הוא אמר אותי במבטו, עזב את החדר וחזר כשהוא לבוש במכנסיים וחולצה מעוטרת בפסים ורודים. הוא התיישב בכורסה והרכיב מכשיר שמיעה בכל אחת מאוזניו. התמקמתי על ספה מולו.

אחרי שיחת חולין קצרה הזכרתי את פיסת הכתר שהראה לי ושאלתי אותו אם יש בידי פיסות נוספות. רק זו, אמר לי. הוא קנה

אותה בארצות הברית מיד שלישית, אמר, ורמז לכך שאין זה עניין גדול. כששאלתי אותו מה היה המחיר, משך בכתפיו. "עד עכשיו יש עוד באמריקה. תוכל לקנות," אמר לי.

הן ודאי עולות עשרות אלפי דולרים או יותר, אמרתי.

הוא משך בכתפיו: "כל אחד לפי הפנים שלו," ענה.

צלצול טלפון קטע את שיחתנו, והוא ניהל שיחה בערבית. לאחר שסיים במילים "אללה מעפ," אללה יהיה איתך, הלין על כך שלקוחותיו מן המפרץ הולכים ונעשים יותר ויותר דתיים, עד כדי כך שהיה עליו להכניס שטיחי תפילה לאולם תצוגת התכשיטים שלו בלונדון. היום הכול שונה משהיה בשנות השבעים החופשיות, אמר. מהצד האחר, ללקוחות רבים שלו יש כעת כמה נשים, וזה טוב לעסקי התכשיטים.

הזכרתי לו את הכתר.

"אתה לא מבין," הוא אמר, "יש דברים חסויים."

כשהבנתי שהוא אינו מתכוון להמשיך, סיפרתי לו שאני כותב ספר שיגולל את סיפור הכתר.

"הסיפור של הכתר עוד לא נגמר. הוא רק מתחיל," אמר. הוא שלח

אלי מבט חשדני, כאילו מחשבה עלתה כרגע בראשו.

"איך אתה יודע את כל זה?" שאל.

"הכנתי שיעורי בית," עניתי לו, "אני כבר חודשים עסוק בסיפור

הזה."

הוא נחר בבוז. "אתה צריך שנים," אמר. ואז התחיל לדבר:

מוסיוף עמד בלובי של מלון הילטון בירושלים. הוא הגיע לשם בטיסה מלונדון עם בתו תמי שהתחנכה שם והיתה אז בשנות העשרים לחייה. זה היה באמצע שנות השמונים, כנראה בקיץ 1985.*

* גם מוסיוף וגם בתו, תמי, שראיינתי מאוחר יותר, לא זכרו את השנה המדויקת שבה קיבל האספן את ההצעה בהילטון. היו שלושה ירידי ספרים במלון זה בשנות השמונים: ב-1985, 1987 ו-1988. תמי מוסיוף אמרה לי שהדבר אירע, כנראה,

שני גברים לבושים כחרדים ניגשו אליו. אחד מהם, איש כרסתן בעל זקן ארוך ופאות מסולסלות, היה מישוהו שהאספן ובתו הכירו היטב – חיים שנייבאלג, אחד הסוחרים החשובים ביותר בכתבי יד עבריים.

אספני ספרים עבריים נעזרו בכמה עשרות סוחרים, מרביתם יהודים חרדים שהידע שהם מביאים עמם הוא תוצר של חיים ארוכים של לימוד מתוך טקסטים עתיקים. אנשים אלה מסתובבים בעולם כשהם נושאים עמם את רכושם היקר – ספר קבלה עם הערות בכתב יד, תנ"ך עתיק יומין, סידור ונציאני מהמאה השש־עשרה – והם אינם מחזיקים אותם במזוודות טיטניום אזוקות לזרועם אלא בשקיות קניות מרוטות שנראה כי הן מכילות את כריכי הצהריים שלהם. כך הם אינם מושכים את תשומת לבם של גנבים וסוכני מכס. שנייבאלג, הנחשב לאחד הסוחרים המבינים ביותר בתחום, היה ידוע כמי שתוחב ספרים קטנים לתוך הגרביים הלבנים שלו.

כאיש צעיר בירושלים היה שנייבאלג חסיד של הרבי מוויז'ניץ, ואת הידע שלו בספרים ינק מספרייתו של הרבי. אחר כך הפך לחסיד סאטמר ועבר להתגורר בשכונת ויליאמסבורג בברוקלין, מאחזה של החסידות. שנייבאלג היה "איש גדול מידות, טוב לב, איש של חסד וצדקה שהאכיל את הרעבים וסייע במצוות הכנסת כלה", כך תואר בעיתון. "הוא תמיד דיבר בקול רם, היה נסער ולא נח לרגע". האספן ויליאם גרוס זוכר שהסוחר היה מגיע לדירתו בין חצות לאחת לפנות בוקר. אלו היו שעות העבודה שלו. באותה עת עבד החסיד בשותפות עם איש עסקים ישראלי תושב וינה. על פי דיווחי התקשורת, עסקיו האחרים של השותף כללו בתי בושת ומכונות מזל. בשותפות שלהם

ביריד שהתקיים ב־1985, וזכרה שראתה תצוגה של "חפצים תימניים". הקטלוגים מראים כי הללו הוצגו רק ביריד של שנת 1985. הדבר תואם גם את טענתו של מוסיוף בריאיון הטלוויזיה שצולם ב־1989, כי ניסיון המכירה התבצע לפני "ארבע או חמש שנים".

בסחר בספרים, איש העסקים הביא את הכסף ושנייבאלג את המומחיות. הם התחלקו ברווחים.

נאמר על שנייבאלג כי יש לו זיכרון צילומי, שאיפשר לו להביט בכתב יד ולזהות מיד את הסופר. בעולם חסר הפיקוח של הספרים הנדירים – שבו סוחרים בכסף מזומן הרחק מעיניהם הסקרניות של משקיפים מהצד ופקידי מס – אמון הוא הנכס העיקרי. שנייבאלג היה אמין. הוא לא התעסק עם ספרים בטווח הבינוני של השוק אלא בנדירים וביקרים. כשהיה לו משהו טוב למכור, היה מסתובב בין לקוחותיו ושולף את הספר מתוך שקית הקניות שלו בסלון ביתו של האספן. אם היתה מתבצעת עסקה, היה משאיר אותו שם. אם לא, היה לוקח אותו, מחזיר אותו לשקית ונעלם בחשכת הלילה. כששנייבאלג ושותפו ניגשו אל מוסיוף ואל בתו במלון הילטון בירושלים הם החזיקו בידיהם מזוודת נצרים פשוטה, סיפרה לי לימים תמי מוסיוף בסוויטת המלון של אביה בישראל.

שלמה, בוא מהר, יש לנו בשבילך משהו, אמר לו הסוחר, למיטב זיכרוננו של האספן המבוגר.

מה יש לך? שאל מוסיוף.

אבל בשקט, אמר החסיד. אנחנו יודעים שאתה תשתוק ולא תספר לאף אחד.

הארבעה עלו אל חדר במלון, ושם פתח הסוחר את המזוודה וחשף ערמה של דפי קלף. תמי, שעמדה בצד, שמעה את שנייבאלג אומר את המילים "כתר ארם צובא". היא זוכרת שאביה התרגש.

מוסיוף אמר את הדפים בין האגודל לאצבע, סיפר לי בלונדון, והעריך שבערמה כתשעים דפים. בראש הערמה ראה את ספר בראשית. כלומר, הוא ראה את החלק החשוב מכול, את ספרי התורה החסרים. כמה אתם רוצים? שאל מוסיוף.

מיליון, ענה החסיד.

האספן חשב שהמחיר גבוה מדי. זה היה לפני שהכתר התפרסם

בישראל בזכות הספר של מכון בן-צבי והסרט התיעודי בערוץ הראשון. הוא הציע להם שלוש מאות אלף, והסוחר סירב. האספן הציע לקחת רק חלק מכתב היד. הכול או לא כלום, אמר לו הסוחר. מוסיוף סירב לעסקה. או כך סיפר לי.

"אני חושבת שאבא עשה שטות כשלא קנה את זה," אמרה לי תמי מוסיוף.

כשסיפורו של מוסיוף התפרסם לראשונה בקצרה בתוכנית הטלוויזיה ששודרה ב-1993, חוקרי הכתר התעלמו ממנו. אולי זה היה משום שלא האמינו שמוסיוף, שאין לו השכלה בתחום, היה יכול באמת לזהות את הכתר. ואולי הם העלימו עין מפני שאם דפי הכתר נסחרים בשוק, משמעות הדבר היא שמישהו העביר אותם לשם. היה קל יותר להמשיך להאמין שהדפים פשוט התאדו.

בתו של מוסיוף תמכה בגרסתו ופיתחה אותה בדרך שנראתה לי אמינה. ככלל, עמדתה כלפי הסיפורים של אביה נראתה גישה הגיונית של חיבה מלווה בהרמת גבה. גיליתי גם שלגרסתו היו תימוכין ממקור אחר שאינו קשור לאספן: אמנון שמוש, הסופר שמאחורי הספר על הכתר בהוצאת מכון בן-צבי.

שמוש סיפר לי כי זמן קצר לאחר פרסום הספר ב-1987 קיבל שיחת טלפון מאיש בהנהגת העדה החרדית בירושלים. האיש אמר לשמוש שהוא יושב במשרד עם שני סוחרים ספרים המציעים למכירה דפים מתוך כתר ארם צובא. האיש ידע ששמוש כתב ספר על הכתר וביקש את סיועו באישור מקוריותם של הדפים. בהתבסס על תיאורו של האיש, שמוש האמין כי כתב היד שהם סוחרים בו אינו הכתר, וכך גם אמר להם. אך בשיחתנו הוא הודה כי אינו מומחה, ולא הצליח לזכור על מה ביסס אז את דעתו וכיצד היה יכול לתת הערכה בטלפון. אחד הסוחרים היה חיים שנייבאלג.

מתוך שלוש העדויות האלה ניתן להסיק במידה מסוימת של ביטחון שבאמצע שנות השמונים הציע הסוחר חיים שנייבאלג למכירה כתב יד

שלטענתו הוא חלק מכתר ארם צובא. מובן שאין כל אפשרות לדעת בביטחון מלא אם אכן היה זה הכתר, אם כי שתי עובדות מבססות את ההשערה. ראשית, מעמדו הרם של שנייבאלג בעולם הסחר בספרים היה מתערער לו היה מתגלה שהוא סוחר בדפים מזויפים או בכתב יד נחות. שנית, בשנים האלה כבר היה עותק מצולם של כל הדפים הקיימים בכתר, שהתפרסם בשנת 1976. משמעות הדבר היתה שרוכש פוטנציאלי של הכתר היה יכול בקלות לבדוק את מקוריות הדפים בהשוואה לצילום המקור, בטרם ייפרד מסכום הכסף הנכבד שביקשו הסוחרים.

בדירתו של מוסיוף בלונדון שאלתי אותו כמה היה שווה היום אותו חלק מכתב היד שהציע לו שנייבאלג.
"אין לזה מחיר," הוא ענה.

המשכנו לשוחח, והוא פנה אלי, מהורהר. "הבעיה עם הסיפור הזה," אמר, "שהוא יכול להזיק לך לבריאות."

מה קרה לדפים אחרי ששנייבאלג הציע לך אותם? שאלתי.
מוסיוף אמר שאינו יודע. זו היתה הפעם האחרונה ששמע על הכתר, אמר לי. בהמשך היתה עוד פגישה אחת ועוד גרסה של הסיפור. "מה שמשך אותי אחר כך זה רק סקרנות," אמר לי האספן, "ובשביל סקרנות לא נכנסים עמוק. אתה מבין?" הינהנתי.

יצאתי לכיכר גרוסוונור וישבתי על ספסל עץ בפארק. השמים שוב התקדרו. מצאתי את מה שלשמו הגעתי – הסיפור המפורט על ניסיון המכירה בהילטון, כולל שמו של הסוחר. כעת נראה שכל שנותר לי לעשות הוא לאתר את האיש.

חדר 915

בשישה-עשר באוגוסט 1989, ארבע שנים לאחר אותו יריד ספרים בהילטון, צילצל הטלפון בדירתו הצנועה של חיים שנייבאלג ברחוב סלונים בשכונה הירושלמית מאה שערים. היה זה יום רביעי בשבוע, והרחובות המו נשים וגברים חרדים. הסוחר ואשתו הגיעו מברוקלין שבועיים קודם, וחילקו את זמנם בין ידידים וקרובי ומשפחה ובין אנשי קשר מעולם כתבי היד ובהם מאיר בניהו, אספן בעל שם ובעבר מנהל מכון בן-צבי.

על קו הטלפון היה איש בשם דן כהן, שביקש להיפגש עם שנייבאלג במלון פלאזה במרכז העיר. כהן הגיע למלון באותו בוקר בחברת אישה, ובטפסים שמילא כתב כי הוא מתגורר ברחוב התכלת 2 בהרצליה. אף שתיק החקירה במשטרת מחוז ירושלים נותר חסוי, כמה עיתונאים הצליחו להשיג מידע ואיתרו חברים ומכרים של גיבורי הסיפור, והם שחשפו את מעט הפרטים הידועים לנו היום.

כהן ביקש להיפגש מיד עם הסוחר. אשתו של שנייבאלג שהיתה במטבח הזהירה אותו לבל ילך, אף שאחר כך לא אמרה לחוקרים מדוע. כמה ממכריו של שנייבאלג סיפרו לעיתונאים שבימים שקדמו

לאותה שיחת טלפון הוא נראה לחוץ מהרגיל, והם חשבו כי הדבר קשור לחובות גדולים ששקע בהם, בין היתר למלווים בשוק השחור. אחד המכרים נזכר כי שנייבאלג אמר לו, בנוגע לחובותיו, "איך מאך אין מיינע הויזען" – אני עושה במכנסיים. העסק שניהל בשותפות עם הווינאי היה שווה מיליוני דולרים. בקהילה שלו הוא נודע כמי שיש לו שטרות כסף מגולגלים בכיס, אך גם כאיש שחי בצניעות ומחלק צדקה בנדיבות.

בערב נסע שנייבאלג במונית למלון פלאזה, מרחק עשר דקות נסיעה. הוא אמר לאשתו שיחזור בשעה תשע וחצי. כשהגיע למלון הלך היישר אל המעליות, עלה לקומה תשיעית, פנה שמאלה במסדרון ושוב שמאלה לחדר 915.

העוזרת שהגיעה לנקות את החדר למחרת ראתה את השלט "נא לא להפריע" תלוי על ידית החדר. דן כהן היה אמור לפנות את חדרו באותו בוקר. היא פתחה את הדלת ונכנסה. חלון החדר פנה לצפון והשקיף על גן העצמאות ועל בנייני האבן הנמוכים של העיר. לצד החלון היה כיסא, ועליו מגבעת שחורה. על הרצפה היתה מוטלת גופתו של איש גדל מידות עם זקן ופאות. מאפו טיפסף נוזל אדום סמך.

שוטרי מחוז ירושלים מיהרו להופיע בחברת פתולוג, אך השמועה פשטה בשכונות החרדיות ובתוך זמן קצר הגיעו למלון עשרות גברים שהפריעו לחקירה. מאחר שהחרדים מתנגדים באופן מסורתי לביצוע נתיחה לאחר המוות, הצליח הפתולוג לבדוק בצורה שטחית בלבד את גופתו של שנייבאלג לפני הקבורה שנערכה לו למחרת בבית הקברות העתיק בהר הזיתים. בכתבה שהתפרסמה כעבור שבועיים במוסף "שבעה ימים" של ידיעות אחרונות נכתב, "העולם החרדי, ועולם סוחרי היודאיקה נרעשים, מעלים השערות. רצח אפשרי. מוות טבעי אפשרי. ההשערות מעוררות חרדה. המסחר ביודאיקה לא רשם בהיסטוריה שלו רצח, לפי שעה, ועד כמה שידוע".

החוקרים לא הופתעו לגלות שדן כהן אינו שמו האמיתי של האיש שהגיע למלון, וכי הכתובת שנתן אינה קיימת. מספר תעודת הזהות שלו היה שייך לאדם בשם שוחט המתגורר בבת ים. הפתולוג לא מצא סימני אלימות חד-משמעיים על גופתו של הסוחר, אך ציין ברוח כי "בלי ניתוח אי אפשר לקבוע בוודאות את סיבת המוות". מכר של הסוחר סיפר למשטרה שיום קודם לכן התלונן שנייבאלג על כאבים בחזה. על יסוד עדות זו ועל בסיס העובדה שהפתולוג לא הבחין בסימני אלימות ברורים, וגם, ניתן לשער, מפני שלא רצו להלהיט את הרוחות בקרב האוכלוסייה החרדית, הכריזה המשטרה כי סיבת המוות היא התקף לב וסגרה את התיק.

על ההסתבכויות שהתעוררו בהמשך אנו למדים מכתבות של עיתונאים חוקרים שלא הרפו מהנושא, בעיקר כתבותיהם של בן כספית ממעריב ושל עמוס נבו מידיעות אחרונות. מתברר ששותפו הווינאי של שנייבאלג קנה פוליסת ביטוח חיים על שמו של הסוחר בשישה מליון דולר, ומיד לאחר מותו ניסה לפדות את דמי הביטוח. חברת הביטוח הגרמנית Gothaer Finanzholding סירבה לשלם בתחושה שמשו אינו כשורה, ושלחה חוקרים שימשיכו לבדוק במקום שמשטרת ירושלים הפסיקה.

עורך הדין הישראלי של חברת הביטוח נלחם כדי לפתוח את תיק החקירה ולהוציא את הגופה מן הקבר. בינתיים, השיגו חוקרי החברה באירופה ממצאים של שתי בדיקות גופניות שעבר הסוחר לצורך אישור הפוליסה, האחת בווינה והשנייה בירושלים. הבדיקה הווינאית קבעה שגובהו 1.74 מטרים ומשקלו 95 קילוגרמים. ואולם, בבדיקה הירושלמית נתוניו היו 1.70 מטרים ו-90 קילוגרמים. במציאות, על פי נתוני חברת הביטוח, גובהו של הנפטר היה 1.80 מטרים ומשקלו 125 קילוגרמים. נראה שהוא עצמו מעולם לא הגיע לבדיקה הגופנית, וייתכן שכלל לא ידע כי הוא מבוטח. החוקרים הגיעו למסקנה שהביטוח הושג ברמייה, וקשרו את מותו לזריקה אפשרית של רעל.

הם האמינו כי הפתולוג הלחוץ החמיץ מן הסתם את חור הדקירה של המחט. ייתכן שאיש העסקים הווינאי, הם רמזו, היה מעורב. השותף הווינאי הכחיש בתוקף את ההאשמה והגיש בקשה לבית המשפט לאפשר נתיחה לאחר המוות שתוכיח את חפותו. התיק התנהל כמה שנים בבתי משפט בישראל ובגרמניה, אך הגופה מעולם לא הוצאה מהקבר, ודמי הביטוח לא שולמו. "כל רומן בלשי מחוויר ליד הסיפור הזה", אמר עורך הדין הישראלי של חברת הביטוח, מיכאל פפה.* אחד העיתונאים כתב כי זהו סיפור שאגתה כריסטי היתה יכולה לכתוב, לו היתה יהודייה חרדית. התעלומה מעולם לא נפתרה. באופן רשמי, למעשה, לא היתה כלל תעלומה. החסיד מת מהתקף לב בחדר מלון שבמקרה הושכר לאיש בעל זהות בדויה שנעלם בלי להותיר עקבות. גם היום, עשרים שנה אחר כך, מותו של הסוחר במלון פלאזה נותר סמל למפגש האפל שבין ספרי קודש לכסף.

* מיכאל פפה סירב להתראיין בנושא, אך אמר לי כי הפרטים שדיווחו שני העיתונאים מדויקים. דוברת של חברת הביטוח הגרמנית הסכימה לאשר רק שבית משפט גרמני פסק לטובת החברה בשנות 1997, בשל "אי־סדירויות" בפוליסה, וכי סכום הביטוח על סך שישה מיליון דולר אכן לא שולם.

שבועות רבים נצרתי את הסוד ולא סיפרתי לאיש שראיתי במו עיני פיסה מחלקי הכתר האבודים. אך מאמצי היו לשווא. זו לא היתה פיסה של הכתר.

כשחזרתי ארצה פגשתי את רפאל זר, חוקר ממפעל המקרא של האוניברסיטה העברית. לזר, איש נעים הליכות בכיפה סרוגה וזקן לבן, ידע רחב ומקיף בטקסט המקראי. הוא מהאנשים בעלי ההיכרות העמוקה ביותר עם הכתר כיום, בשל השימוש שהוא עושה בו לצורך יצירת המהדורה המדויקת ביותר של התנ"ך. זר ועוד כמה חוקרים עובדים כבר שנים על שחזור הטקסט החסר, בין השאר באמצעות עבודת בילוש אקדמית שכוללת פענוח של מכתבים ורישומים של רבנים לפני מאות שנים. חוקר התנ"ך המנוח משה גושן-גוטשטיין מהאוניברסיטה העברית, למשל, מצא בניו יורק התכתבות של הרב והנוסע הידוע יעקב ספיר, יליד בלארוס, עם רבני חלב מלפני מאה וחמישים שנה, שבה שאל ספיר על האיות של חמש מאות מילים בכתר. זר חקר ופירסם מאמר מדעי על התשובות שקיבל מחלב, ומהן ניתן ללמוד הרבה על מילים מסוימות בחלקים האבודים בתורה.

החוקר יצחק פנקובר מאוניברסיטת בר-אילן מצא תנ"ך עתיק שלקח רב אחר לחלב ותיקן לפי מה שראה בכתר. ובסיפור שהפך להיות חלק מהמיתולוגיה של מחתרת הכתר, יוסף עופר, המומחה לכתר ולמסורה, מצא ב-1987 תנ"ך מהמאה התשע-עשרה בין אלפי דפים ישנים שהתגלגלו בבידעם של בית המיועד להריסה בשכונת קרית משה בירושלים. עופר, שהציל את הספר זמן קצר לפני שנשלח לגניזה ואבר, הראה שתלמיד חכם ממשפחת ילין, שהתגוררה באותו בית, לקח אותו לחלב, בדק את הכתר, ורשם את המקומות שבהם הטקסט של התנ"ך שלו היה שונה מזה שמצא בספרו של בן אשר.

גם זר ניסה בעבר להתחקות אחר דפיו החסרים של הכתר. הוא יצר טבלה עם שמות, תאריכים ופריטי מידע. בשנת 2006 נפגש עם נשיא המדינה באותה עת, משה קצב, כדי לגייס אותו לחיפוש, אך הפגישה לא הניבה דבר. תשע שנים קודם, ב-1997, הוא פנה לחברת חקירות פרטית שהתחייבה, בתמורה לחמישים אלף דולר, למצוא דף אחד לפחות. זר סיפר כי השתמש בקשרים שיש לו במשרד החינוך והתרבות וקבע פגישה עם השר זבולון המר. המר התעניין בסיפור ואישר את הסכום מתקציב משרדו, בתנאי שמכון בן-צבי יאשר גם הוא את החקירה. זר הפנה את הבקשה למנהל המכון, אך הוא לא הסכים, להפתעתו של זר ולמגינת לבו.

שיחתי עם זר נשאה אותם מאפיינים של השיחות שניהלתי עם אנשי המחתרת של כתר ארם צובא. הם זורקים פריטי מידע מעומעמים כדי לראות אם אני יודע יותר מהם, ואני עושה אותו הדבר. זר אמר כי לאדם מסוים יש כנראה חלקים מן הכתר, אך לא הסכים לומר את שמו. כשלחצתי עליו הסכים לומר רק שאדם זה מחלק את זמנו בין ישראל וחוץ לארץ.

"שלמה מוסיוף", אמרתי, מתורגל, וזר חייך. סיפרתי לו בסודי סודות כי נפגשתי עם האספן וראיתי במו עיני פיסה מן הכתר. כפי שקיוויתי, זר התרגש מן הבשורה. אחרי שיצאתי ממנו, הוא התקשר

בעצמו לאספן, ביעילות אופיינית אולי לעיתונאים, אך נדירה בקרב אנשי אקדמיה. הוא גילה שמוסיוף נמצא בארץ, קבע איתו פגישה, הגיע לסוויטת המלון שלו ופיטפט איתו זמן קצר. זר לא בטוח שמוסיוף הבין כי הוא מומחה מן האקדמיה: לתחושתו, האספן הניח, בהתבסס על חזותו של זר, כי הוא רב. כשזר ביקש ממנו לראות את פיסת הקלף, האספן הציג אותה בפניו, אך ברגע שהוא ראה אותה, ידע שאינה חלק מהכתר.

על פי הקלף והכתב זר קבע כי כתב היד הוא בהחלט מימי הביניים ובעל ערך, אך הערות המסורה, אלו שנכתבו בידי בן אשר בכתר, לא תאמו את ההערות הללו. יתרה מזו, סוג הקלף לא זהה וכתב היד אינו כתב ידו של בן בויאעא. הוא מרושל יותר, עם אותיות שונות זו מזו בגודלן. אותיותיו של בן בויאעא הן כה מדויקות עד כי אפשר להאמין כי הודפסו במדפסת לייזר.

"אתה בטוח?" שאלתי.

"ללא כל ספק," אמר.

התגובה הראשונה שלי היתה המחשבה שמוסיוף פשוט אינו מודע למה שיש בידו, ואולי הוא אספן משכיל פחות מכפי שרצה שאחשוב. אך כשהעליתי את הסברה באוזניו של עזרא קצין, חוקר הכתר שהוביל אותי בנבכי הכתר, הוא צחק. "לא מתעשרים מטיפשות," הוא אמר. "מוסיוף יודע בדיוק מה יש לו." האספן לא יחזיק פיסה יקרה כל כך של הכתר בארון בסלון ביתו, אמר לי קצין. "הוא מחזיק אותה כדי להרשים אנשים שלא מבינים בזה." אני חיפשתי את הכתר ומוסיוף חיפש אותי. עתה הרגשתי שהוא ידע מה אני רוצה, וידע מה אני יודע, ונתן לי משהו שהייתי בור מכדי לראות שהוא איננו הדבר עצמו. קניתי את זה. בבזאר השטיחים הסוחר היה חוגג את ניצחונו.

התקשרתי לסוויטה של מוסיוף בישראל, וידאתי כי הוא בארץ ושוב נסעתי למלון. מצאתי את מוסיוף במשקפי גוצ'י גדולים ממידתו וטבעת על הזרת, מוקף באוסף הרגיל של מנורות, כדים ואריות ברונזה.

העוזר שלו היה שם, אך נראה שהוא איבד בי עניין. בתו של האספן, דורית, זו הנשואה לנשיא איסלנד, נכנסה ויצאה מן הסלון, מתמרנת בקור רוח בערבוביית הענתיקות יקרות הערך. לרגע היה נדמה לי שהאספן שמח לראותי.

שוחחנו ארוכות. הוא הראה לי חפצים מהאוסף שלו, הזיז תמונה שנשענה על הקיר, חשף מאחוריה מצבת אבן עתיקה ואמר שהיא שייכת לממלכת שבא העתיקה. נשיא תימן לשעבר, חבר קרוב שלו, עזר לו להשיג את הממצא, אמר. הוא הסביר כי רכישותיו מונעות בעיקרן מן התשוקה להוכיח את האמת ההיסטורית של התנ"ך.

ביקשתי לראות שוב את פיסת הכתר, וכשהוא הוציא אותה שאלתי מדוע היא נראית שונה כל כך משאר הכתר. הוא לא מיצמן. הכתר נכתב בידי כמה סופרים שונים, הסביר, והחליף נושא.

כבר לא היה טעם ללכת סחור סחור. התחלתי להתעייף ממוסיוף ומסיפוריו, ולא הייתי בטוח שאני מתקדם. חשבתי שאולי הוא כבר מכיר אותי מספיק כדי לחשוף עוד מן האמת. אף שהאמנתי שסביר כי הוא קיבל הצעה לרכוש דפים מן הכתר, התקשיתי להאמין, כי סירב להצעה. מיליון דולר אינם סכום גבוה מדי – מיליון דולר מבחינת מוסיוף הם סכום זעום. חלק זה של הסיפור לא נראה לי.

איפה פיסות הכתר החסרות, שאלתי.

העוזר חזר להתעניין בי. "הוא כותב על זה ספר, אתה יודע, "הזהיר את האספן.

"מה אכפת לי?" השיב מוסיוף, "מה מעניין אותי? אני בן שמונים ושבע, מה מעניין אותי? יכניסו אותי בבית הסוהר?"
העוזר יצא מן החדר.

"אין היום עד סוף ספר דברים. חלק יש קטן מספר דברים," דייק האספן, "השאר – אני יודע איפה, "המשיך בטבעיות, כאילו לא אמר לי בלונדון שאין לו מושג היכן נמצאים יתר הדפים.
"אני מוכן להגיד לכם הכול, "המשיך, אבל היה לו תנאי. "תוציא

מיליון דולר, תנפנפו – יהיה לכם. בלי מיליון דולר אין. אל תבלבלו את המוח, 'אין לנו, אנחנו רק רוצים לכתוב ספר'. ספר, לא ספר. מיליון דולר יש?"

"היום לא הבאתי, הודיתי בפניו.

"תנופה לפני העיניים שלי, "המשיך, "ורק אז אני אראה לך, אני אכיר לך. כולם שודדים, "הוסיף. לא הייתי בטוח למי הוא מתכוון, אך הסכמתי שהוא בוודאי צודק.

"היום רק אני יודע, "אמר לי.

"במיליון, כמה דפים אפשר לקנות?" שאלתי.

"בערך שישים, שבעים דפים, "ענה, ואז החליט, כנראה, להרחיק את עצמו מעט מן הסיפור. "אני צריך לתת להם מיליון דולר, אחר כך הם ייתנו לי, "אמר. הוא לא הסכים להרחיב את הדיבור על זהותם של אותם "הם", ולא נותר לי אלא להסיק ש"הם" אנשים המוכרים למוסיוף. הכסף לא בשבילו, כך ניסה לומר לי, הוא הרי אינו זקוק לו, אלא "בשבילם", בשביל אותם אנשי מסתורין המחזיקים בקטעים גדולים וגנובים של כתר ארם צובא, שהוא יכול להשיג בקלות אם רק אופיע עם סכום שהוא יודע כי אין לי.

אם אני מבין נכון, אמרתי לו, בשוק מסתובבים כעת דפים בודדים לצד חלק גדול של כתב היד, התורה, אותו חלק שהוצע לו בשנות השמונים.

נכון, הסכים איתי. "תבוא עם מיליון דולר. טובות לא יעשו לך. "זה ברור, "עניתי.

"ואז אני אפתח לך את הדלת. אחרת אי אפשר לעשות כלום. לא ידברו איתך בכלל אם אין לך מיליון ביד. לא להגיד 'אני אשלם'. ביד."

ובמקרה שלא הבנתי למה הפך כתר ארם צובא, הוא חזר שוב לעניין כעבור כמה רגעים. "כסף, נהם, והכה בידו על השולחן. יותר לא דיבר על הנושא.

לא היו לי מיליון דולר ולא צו בית משפט או אפילו ביטחון מלא
ביחס לשאלה אם הוא מספק לי הצצה לפתרון התעלומה הגדולה
או מתעתע בי. ללא כל אלה, לא היתה לי סיבה להמשיך לחזור אחר
האספן.

חלק שיש

החלקים החסרים

בניוטים ליליים כחייל צה"ל למדתי שאם אינני מצליח למצוא את כוכב הצפון עלי לחפש קבוצה של כוכבים זוהרים – החגורה והחרב של קונסטלציית אוריון שיוצרים יחד את חץ הצפון. כשהתמודדתי עם השאלות שעלו בתחקיר שלי – מה עלה בגורלו של כתר ארם צובא, האם אירעה גנבה, מיהו הגנב ומתי ביצע את מעשהו – נאלצתי להתמודד עם העובדה שהדמויות הראשיות בסיפור כבר אינן בחיים, וכשהיו בחיים לא דיברו, וכי ההזדמנויות שאולי עוד היו לחשוף את האמת התמססו בידי מי שבחר להמיר את הסיפור בחצאי אמיתות ובניסוחים מעורפלים שמטרתם היתה לטשטש את הסיפור. מעולם לא נערכה חקירה פלילית לגילוי גורלו של הכתר, וכתוצאה מכך תשובות ודאיות לשאלות שמועלות בסיפור זה הן חמקמקות. עם זאת, בסופו של דבר היו בידי פיסות מידע שזכיתי בהן במאמץ גדול. הן היו בשבילי כאותם כוכבי ניווט מהלילות שבהם חציתי הרים ונחלים בדרום: הן אינן התשובות עצמן, אך הן מצביעות לכיוון התשובה או כמה תשובות אפשריות. הן היו שונות מאוד מהתשובות שציפיתי להן מלכתחילה.

נחזור רגע אחורה. נחלוף על פני האספן הקשיש, הסוחר בר המינן, מעבדת השימור של המוזיאון, החלבים בניו יורק, המשפט בירושלים, התפוררותו של אחד מהמאחזים הנכבדים ביותר של היהדות, ההימלטות דרך החוף הלבנוני והקמת מדינת ישראל, ונגיע אל תחילתו של סיפור זה – נובמבר 1947, בית הכנסת הגדול בלב חלב העתיקה. כל הניסיונות הקודמים להתייחס לשאלת הדפים החסרים היו מבוססים על נרטיב מטעה. עתה, משהפשטנו את סיפור הכתר משכבות של מיתוסים והולכת שולל, אנו נשארים עם סיפור המעשה הבא.

ביום הפרעות בחלב בזזו הפורעים את בית הכנסת, פרצו את הכספת שבה נשמר הכתר והשליכו אותו על הארץ. רבים מן הדפים התפזרו. הבוזזים לא ראו בהם ערך, ונראה שהתעלמו מהם כשהעלו את בית הכנסת באש. בניגוד לאמונה שרווחה זמן רב, אין כל עדות לכך שחלק משמעותי מן הכתר אבד בשרפה.*

למחרת בבוקר הגיע למקום אשר בגדאדי, שמש בית הכנסת, בלוויית בנו. הם אספו את הדפים שנמצאו ולקחו אותם מבית הכנסת. אך הם לא מצאו את כולם. מספר קטן של הדפים, אולי תריסר מתוך החמש מאות, כבר נלקחו או נשארו מאחור. אחרים נאספו מאוחר יותר בידי יהודים שהגיעו לבית הכנסת באותו יום או בימים הבאים. אחד מהם היה שמואל סבאג, ששמר בארנקו פיסה מספר שמות, ואחר היה ליאון טוויל, שלקח לברוקלין דף מספר דברי הימים. זמן רב נראה ששתי הפיסות הללו מרמזות על מקומם של יתר הדפים, אך כעת אפשר לומר בביטחון שאין זה כך. פיסות הקלף שנמצאו בברוקלין הם היוצאים מן הכלל.

* כשהחלק שהיה בידי שמואל סבאג נשלח לישראל בשנת 2007, נמצאה בו עדות לנזק משרפה, בניגוד ליתר הדפים של כתב היד. כמעט כל הדפים נמצאו אחרי השרפה, אך מן החלק של סבאג עולה האפשרות כי ייתכן שחלק מהדפים המעטים שלא נמצאו, עלה באש.

השמש העביר את הכתר כמעט בשלמותו לראשי הקהילה, שהפקידו אותו ברשותו של סוחר נוצרי והפיצו את השמועה שהוא אבד בשרפה. הכתר נשאר ברשותו כמה חודשים ואז הועבר לסוחר הטקסטיל היהודי אברהם אפנדי כהן. הרב יצחק שחיפר מבואנוס איירס ראה את הכתר במחסן של כהן בשנת 1952, חמש שנים לאחר הפרעות כשהוא שלם למעט כמה דפים. כעבור חמש שנים נוספות, בסתיו 1957, נשלח הכתר עם מוראד פחאם מסוריה לטורקיה, ושם הוא שהה כשלושה חודשים עד שהגיע לחיפה בשישה-עשר בדצמבר 1957. הוא שוחרר מהמכס ונשלח לשלמה זלמן שרגאי, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בשישה בינואר 1958, והגיע לנשיא בן-צבי ולמכון שייסד בעשרים וארבעה בינואר. בין הפרעות ב-1947 ועד לחודש מרס 1958 לא היה איש שהשאיר אחריו עדות כי חלק גדול ממנו חסר. איש, גם לא חוקרי מכון בן-צבי שקיבלו את הספר לידיהם, לא תיעד ככל הידוע את מצבו כשהגיע לידי או כשהועבר הלאה. העדות הראשונה שמצאתי להיעדרם של חלקים משמעותיים, בכללם חמישה חומשי תורה, נרשמה רק שלושה חודשים לאחר שהכתר הגיע לארץ.

מה שקרה לספר אירע אפוא בין 1952, כשהרב שחיפר ראה אותו כמעט בשלמותו, ובין מרס 1958. בתקופת הזמן הזאת הספר הוסתר בחלב, הועבר לטורקיה, הובא לישראל ונשמר במכון בן-צבי.

התחנה הראשונה – חלב.

אמרה קדומה של יהודי חלב גורסת כי "לאו כאן אל-פלאם מן פי־דא, א־סְקוּט מן דֶּהב" – אם המילים עשויות כסף, הדממה עשויה זהב. מוכר ספרים ירושלמי ממוצא חלבי תיאר "קשר של שתיקה" סביב הכתר בקהילה החלבית, ואין כל ספק בכך. שתיקה זו החלה עם הפרעות ונמשכה בשנות החמישים ובתקופת המשפט שהתקיים

בירושלים, שגם בו אין כל תיעוד של נציגים חלביים, או של כל אחד אחר, המזכיר את העובדה שכארבעים אחוז מדפי הכתר, בכללם הדפים החשובים ביותר, נעלמו. השתיקה שגזרו על עצמם רבני חלב המעורבים בהסתרת הספר והברחתו לארץ הופרה רק פעם אחת, בידי הרב שחיפר בבואנוס איירס, שצולם זמן קצר לפני מותו בריאיון עם רפי סיטון, כארבעים שנה אחרי הפרעות.

אם מתבוננים מקרוב בעדויות על קורותיו של הכתר בחלב בשנים שלאחר הפרעות, מגלים תיאורים סותרים על מצבו של כתב היד. הרב שחיפר, הסמכות החלבית הדתית המקובלת ביותר בקהילה העולמית בעת הריאיון שהתקיים בשנת 1989, אמר שכמעט לא היו חסרים דפים כשראה את הכתר במחסן של משפחת כהן בשנת 1952. אדמונד כהן, צאצא לאותה משפחה, מסר דיווחים שונים בנדרון. נראה שכהן היה האחראי העיקרי לכתר כשהיה ברשות משפחתו. דודו, אברהם אפנדי כהן, האפוטרופוס הרשמי, היה כבר אדם זקן, ואדמונד הוא שהוציא את הכתר ממקום מחבואו והעבירו לפחאם. כשרפי סיטון ערך איתו ריאיון מצולם בשנת 1989, אמר כהן כי אינו זוכר בדיוק מה חסר, רק שנעדרו דפים מחמשת חומשי התורה. סיטון העיר שהביטוי "אני לא זוכר" חזר על עצמו לא פחות משמונה פעמים בריאיון הקצר.

בכתבת דיוקן שפורסמה בעיתון החרדי המודיע בישראל בשנת 1994 מופיעה גרסה אחרת. בכתבה זו, שהתבססה על ריאיון עם כהן, הוא אמר שלאחר הפרעות גילו כי חסרים הדפים מתחילת ספר בראשית ועד פרשת "כי תישא" בספר שמות. זוהי סטייה משמעותית מכל הדיווחים האחרים, ומשמעותה היא שספר וחצי חסרים, שהם אולי כמה עשרות דפים, בוודאי יותר מקומץ הדפים שהזכירו עדים נוספים, אך עדיין הרבה פחות ממאתיים הדפים שהיו חסרים בשנת 1958. גרסה נוספת הגיעה ממשה כהן, בנו של אדמונד כהן, שאמר לי כי הוא הבין מאביו שכל החלקים שאינם היום נעלמו בפרעות.

במילים אחרות, הרב שחיפז מבואנוס איירס אמר במפורש שהכתר היה כמעט שלם כשהיה ברשותה של משפחת כהן. אדמונד כהן טען שלא כך היה.

ברוח שהגיש רפי סיטון בשנות התשעים המוקדמות לסיכום התחקיר שערך, הוא הכין רשימה של שמות האנשים שהיתה להם גישה לכתב היד בשנים המדוברות: אברהם אפנדי כהן, הרבנים טוויל וזעפרני, הסוחר הנוצרי ואדמונד כהן עצמו. הוא כותב, וכאן באה לידי ביטוי חשיבת החוקר שלו:

יש לציין שמכל החמישה שנזכרו לעיל רק אדמונד כהן בחיים (יבדל"א) ובראיון עמו הורגש שהוא לא מספר בחופשיות ובפתיחות על קורות ה'כתר' – אבל ייתכן שהיה מסויג בשל רצונו לא לחשוף את זהותו מחשש שיבולע לו כאשר יורדע לסורים שהוא ביקר בארץ.

הסוכן נזהר במילותיו, אך טיעוניו ברורים. אדמונד כהן בוודאי ידע אם כתב היד היה כמעט שלם כשהופקד אצלו, או אם נעדרו ממנו חלקים גדולים. לפיכך, הוא ידע אם הדפים נעלמו לפני שקיבל את כתב היד או אחרי שהכתר יצא מרשותו והועבר לסוחר הגבינות. בכל מקרה, הוא ידע הרבה יותר מכפי שסיפר. בהמשך הדוח סיטון חוזר לכהן.

עקב המסקנות דלעיל צריך לנסות ולשכנע את אדמונד כהן לראיון נוסף כדי להבהיר נקודות שנתגלו ושהועלו במסע הזה. אם הוא יתנגד לראיון מצולם צריך לערוך עימו אפילו ראיון מוקלט, כי כיום הופך אדמונד כהן להיות דמות מפתח בכל העניין.

כהן נפטר לפני שסיטון קיבל הזדמנות נוספת לראיין אותו.

כל מי שמתעמק בתיעוד המעורפל של התקופה שאחרי הפרעות, כשהכתר עוד היה בחלב אך כבר לא היה בבית הכנסת, אינו יכול שלא להבחין בגרסאות השונות של תיאורי הספר שנמסרו מפי כמה מן האנשים שהסתירו אותו, ובחוסר הרצון של אחרים לדבר. לו היו יהודי חלב בטוחים ששלחו לישראל כתב יד כמעט שלם, הרי היו בוודאי מצהירים על כך בפומבי. הם מעולם לא עשו זאת. סיבה אפשרית לכך היא חשד, או יותר מכך, שמישהו מן הקהילה ביצע את הגנבה. אם הדבר נכון, אולי הסיפור הבדיוני שמגולל הסופר אמנון שמוש ברומן מישל עזרא ספרדא וכניו אינו רחוק כל כך מן המציאות. בספר, אב חלבי על ערש דווי מוריש לבנו הבכור כספת מסתורית ומורה לו לפתוח אותה כעבור שלוש שנים. הבן אינו יודע עליה דבר, זולת העובדה שיש בה אוצר הקשור ל"סוד נורא".

במכונית, בדרך הארוכה הביתה, עצם רחמו את עיניו, השעין ראשו לאחוריו והיה מהרהר בסוד הנורא שהוריש לו אביו. אילו ידע, שמפלצת מחכה לו באותה כספת, לא היה חרד יותר. מה שגרוע מכול, שעליו לשאת לבדו בנטל הסוד והחטא, שלוש שנים תמימות. תחילה השביעו אביו שלא יפתח אותה כספת לפני יום השנה לפטירתו. אחר נמלך בדעתו והשביע את בנו לחכות שלוש שנים תמימות...

מעתה היה ברור לו שהרגשת החטא היא שמוטטה את את מישל, מיום שעזב את עירו ונטל עימו אותו חפץ קדוש. מהו אותו חפץ לא רצה מישל לומר. אמר רק זאת שקדוש הוא ויקר הוא ומליונים רבים אפשר לקבל תמורתו. ואין להוציאו למכירה אלא בצוק העיתים. לא בגניבה לקח אותו, אמר, אלא הצילו. ובכל זאת, מצפוננו לא הניח לו כל אותן שנים ואוצרו הטמון הדעיך את אור חייו.

שמוש אמר לי שהוא מאמין כי רוב דפי הכתר החסרים נלקחו בידי יהודים מן הקהילה החלבית. "זה עבר בין ידיים של סוחרים. אז סוחר, ישימו בידי אוצר כזה, הוא לא ישים הצידה משהו בשבילו?"

בסתיו 1957, אחרי שהיה מוסתר במשך עשור, הרבנים הראשיים הורו להעביר את הכתר לידי של מוראד פחאם, שעמד לעזוב את חלב. הסוחר ארז את הכתר עם חפציו, והבריח אותו את הגבול הטורקי.

31

שנער

פחאם הגיע לעיר הטורקית אַספּנדרון, הסמוכה לגבול עם סוריה, בסביבות חודש ספטמבר 1957. השליחים הישראליים שניהלו את מסלול העלייה ידעו מיהו פחאם ומה הוא נושא בכליו. פחאם נשאר בטורקיה עד שהפליג לישראל באמצע דצמבר.

כשהגיע פחאם הוא יצר קשר עם יוחנן שנער שעבד, כזכור, בשירות ממשלת ישראל כשליח עלייה וסייע לארגן את בריחת יהודי סוריה. האיש היה, על פי הארכיונים של הסוכנות היהודית, שליח מכריע בקו הברחות חשוב, שהופקדו בידו מידע סודי על זהותם של מבריחים וסכומי כסף גדולים שחלקם היו מיועדים לשיחוד שומרי גבול וסוכני מכס. הוא פעל תוך כדי שהוא מסכן את עצמו ואת משפחתו ולקח חלק בהצלת אלפי יהודים סורים. בשנות החמישים הוא היה בגיל העמידה ונפטר ב־1970.

במהלך החקירה שניהלתי למדתי להטות אוזן לא רק לדברים שאמרו גיבורי הסיפור, אלא גם לדברים שלא נאמרו, שחשיבותם לעתים גדולה עוד יותר. לא רק יהודי חלב אלא גם הישראלים שמרו על שתיקה מוזרה בנוגע לחלקי הכתר החסרים הן במכתבים הן

בפרוטוקולים מאותה עת. שתיקה זו החלה מיד לאחר שפחאם הגיע לישראל, כשהעיד פעמיים בפני הנשיא בן-צבי על הכתר וכשכתב מכתב למנהל מחלקת העלייה, שלמה זלמן שרגאי. אין רמז לכך שהישראלים ביקשו מידע על החלקים החסרים, או שפחאם סיפר עליהם מרצונו. במשפט שהתקיים בירושלים שיחזרו העדים שוב ושוב את סיפור העברת הכתר לפחאם ואת הדרך שבה הגיע לישראל. אך כמו פחאם עצמו, איש לא הזכיר את העובדה שהתנ"ך המפורסם ביותר בעולם הגיע לישראל ללא החלק החשוב ביותר שלו. אפשר להניח שהשתיקה בארכיונים לא שיקפה את המציאות באותה עת. קרוב לוודאי שהנושא עלה לדיון, אך דיונים אלו לא תועדו, או לא הופקדו בארכיונים פתוחים.

לצד הדברים שלא נאמרו, יש לשים לב גם למה שלא נעשה. השמש אשר בגראדי, האיש שידע, לדברי בנו, שהכתר חולץ מבית הכנסת כשהוא כמעט שלם, ושלמעשה הוא לא ניזוק באופן משמעותי בפרעות, מעולם לא תוחקר. גם כשנשיא המדינה הפך לכאורה עולמות בחיפוש אחר הדפים החסרים, לא נעשתה פנייה למי שהיה קרוב כל כך, בתל אביב.

השתיקה היא אחת התכונות הבולטות המאפיינות את החודשים הראשונים של הכתר בישראל. מאפיין בולט נוסף הוא התנהגותו של שלמה זלמן שרגאי, ראש מחלקת העלייה. בגרסה הרשמית של הסיפור, שרגאי קיבל את הכתר בעשרים ושלושה בינואר 1958, והביאו למחרת לבית הנשיא.* ואכן, הכתר הגיע לבן-צבי בעשרים וארבעה בינואר, אך ספק אם שרגאי קיבל אותו רק יום קודם. לפי העדות שהוא עצמו מסר בבית המשפט, שרגאי לא קיבל את כתב היד בעשרים ושלושה בינואר אלא בשישה בינואר, שבעה-עשר ימים לפני כן.

* הן הנשיא הן שרגאי קבעו במפורש שכך היתה השתלשלות הדברים, כרונולוגיה שמאוחר יותר נקבעה כעובדה בספר שפירסם מכון בן-צבי.

שנים ניסה הנשיא להשיג את הכתר, אך לפי עדותו של שרגאי, הוא דיווח לנשיא שהכתר בידיו שבועיים לאחר שהגיע, והעבירו אליו רק כעבור ארבעה ימים נוספים. בהמשך, כפי שנוכחנו לדעת, הוחלקו הקמטים בהשתלשלות העניינים, ובסופו של דבר, שרגאי נעלם כמעט לחלוטין מן הסיפור. בספר שפירסם מכון בן-צבי הוא מוזכר בחטף ללא תיאור כל התפקיד שמילא. סילוקו של שרגאי מהזירה השאר סיפור פשוט למדי: יהודי חלב שלחו את ספרם לישראל והעבירו אותו לנשיא המדינה. עלילה זו הפכה להיות הגרסה הרשמית, דבר שאיפשר למתעדי הכתר להתחמק מן האפיזודה המביכה של "האדם הדתי" ומן המשפט, וטישטש את האופן שבו התקבל הספר. כך מחקו גם את שבעה-עשר הימים שבהם היה הספר בישראל לפני שהועבר לנשיא המדינה.

מן הרשומות אפשר להבין כי שרגאי ופקידי ממשל אחרים ידעו אולי משהו שלא סיפרו. "ענין כתר התורה מסתבך", כתב שרגאי בשנת 1964 במכתב לנשיא האוניברסיטה העברית, אליהו אילת, עם העתק לנשיא המדינה זלמן שזר, שהחליף את בן-צבי לאחר מותו שנה קודם. "האיש שהביא את ספר התורה ונמצא בארה"ב לא יוכל יותר לשלוט בעצמו למרות כל מכתבי ההרגעה שלי ולמרות שיחתי בע"פ עמו". ה"איש שנמצא בארה"ב" הוא פחאם, שאיים לתת ביטוי פומבי למשהו. "חוששני מאוד שהדבר יפורסם וייהפך לשערוריה ציבורית עולמית", כתב שרגאי, והוסיף כי מכתבו בא "מתוך יאוש".

אין במכתב פרטים נוספים שאפשר להבין מהם למה מתכוון שרגאי. כנראה שהנמענים לא היו זקוקים לסיוע בפענוח רמזיו. שרגאי, שהיה מעורב בפוליטיקה הישראלית עשרות שנים וסייע בתכנון מבצעי עלייה של מאות אלפי אנשים, לא היה חובבן. הוא לא היה זורק בקלות מילים כמו "שערוריה ציבורית עולמית" ו"יאוש". ניתן להבין מהמכתב שסוחר הגבינות ידע על משהו שקרה לספר,

משהו מדאיג דיו לערב בו את נשיא האוניברסיטה העברית ואת נשיא המדינה. זה היה סוד שאסור לחשוף ואנשים בחלונות הגבוהים ביותר היו מעורבים בשמירה על חשאיותו. הם הצליחו בכך, ולנו לא נותר אלא לנחש במה היה מדובר.

ייתכן שסודו של פחאם הוא מה שאנו כבר יודעים: מעורבותו בהשתלטות של הממשלה על הספר. אך קשה להאמין שהסוחר היה רוצה לספר על חלקו בעניין, ואף שעם השנים הסיפור טויה, הרי בשעתו הוא לא היה סוד גדול, בייחוד לא בקרב הקהילה החלבית. אני מאמין ששרגאי התכוון למשהו שקרה לספר בשלושת החודשים שבהם היה אצל פחאם מאז קיבל אותו בחלב ועד שהעביר אותו לידי הישראלים בנמל חיפה. אפשר גם להסיק כי מה שאירע היה קשור באופן כלשהו לשרגאי – אחרת מדוע דווקא הוא זה שניסה להרגיע את פחאם? בשלב זה אנו כבר יודעים שאחריותו העקיפה, של שרגאי לכתר, כראש מחלקת העלייה, נכנסה לתוקף זמן קצר לאחר שפחאם חצה את הגבול הטורקי.

בגנוז המדינה בירושלים, בתיקייה מאובקת עם מסמכים על כתר ארם צובא שמקורה במכון בן-צבי ושכוללת מסמכים של הנשיא עצמו, מצאתי שלושה דפים כתובים בכתב יד. המסמך אינו חתום, אך מתוכנו ברור כי מדובר בעדות שמסר פחאם לאנשי הנשיא מיד אחרי הגעתו לארץ. עוד לפני שסיפר משהו על הכתר, על חלב או על מסעותיו הקשים, ביקש פחאם להדגיש עניין אחר באוזני הנשיא: היו בעיות חמורות באסכנדרון, עיירת הגבול, הקשורות בשליח שנער. השליח, סיפר פחאם, קיבל בדרכים שונות כסף מעולים והוא בעצמו נאלץ להשאיר אצלו "11,000 לירות טורקיות", נכתב במסמך.

זה היה הדבר החשוב ביותר שפחאם בחר לספר לנשיא כשנפגשו לראשונה. מי שערך את זיכרון הדברים מתח קו מתחת למשפטים הקצרים הללו. לאחר מכן עדותו של פחאם משתרעת על פני עוד שניים וחצי עמודים ללא אזכור נוסף של אירוע זה. אין כל התייחסות

לחלקים האבודים של הכתר, וגם אין כל מסמך אחר שבו פחאם מעלה שוב את הנושא.

יצאתי להתחקות אחר אותו שנער. יצחק זעפרני, בנו של אחד הרבנים ששלח את הכתר לישראל, סיפר לי כי שנער היה שוחט שלמד את המקצוע בחלב ונשלח לשמש שוחט בקהילת יהודי אסכנדרון. לדברי זעפרני, היו שפיקפקו במידת דתיותו ובחדות הלהב של סכינו, עניין מהותי המבדיל בין שחיטה כשרה לטמאה, והיו שלא אכלו בעלי חיים שהוא שחט. קשישה חלבית שנמלטה מסוריה בשנת 1956 ומתגוררת כעת בתל אביב סיפרה לי אותו הדבר. שנער סייע ליהודים חלבים רבים להימלט, אך נראה שהקהילה אינה מעריכה אותו כפי שהיה אפשר לצפות. נראה לי שכאשר אנשים מסורתיים מדברים על מידת דתיותו של אדם, זוהי למעשה דרך אחרת לומר מה מידת האמון שמייחסים לו.

ערב אחד עמדתי בקרן רחוב בדרום תל אביב, ליד הים, בחברת עזרא קצין, ידידי חוקר הכתר. כהרגלנו בילינו שעות רבות ביצירת תרחישים אפשריים להיעלמות הדפים, ואז ניסינו לאתר בהם חורים. באותו ערב דיברנו במקרה על אסכנדרון. העוברים ושבים ברחוב היו תל אביבים טיפוסיים, גברים בכפכפים ונשים בגופיות. האיש המבוגר שעבר לידינו בחליפה כחולה ובמגבעת שחורה קטנה נראה כמו אורח מעולם אחר. הוא היה חלבי, ועזרא הכיר אותו מבית הכנסת. שמו של האיש היה ליאון נפתלי, בן שבעים וארבע, איש נמוך קומה. "תזכיר לי איך ברחת מחלב," ביקש ממנו עזרא, אחרי שעצר את האיש ובירכו לשלום.

דרך אסכנדרון, בסוף 1949, הוא ענה.

פגשת אדם בשם שנער? שאל עזרא.

"כמובן," ענה נפתלי.

נפתלי ואמו היו אמידים באופן יחסי והצליחו להשיג דרכונים שאיפשרו להם לצאת מסוריה כחוק, כך סיפר לי כשראינתי אותו

אחר כך בביתו. אחיו כבר נמלטו אז ואביו מת. בדצמבר 1949 הם נסעו באוטובוס מחלב אל הגבול הסורי-טורקי, ומשם המשיכו לאסכנדרון וביררו היכן נמצאת חנותו של שנער. נאמר להם כי הנציג הישראלי יסדר להם מקום מגורים לכמה ימים ויארגן את ההפלגה לחיפה. אמו נשאה עמה שקית ובה תכשיטי הזהב שלה וכמה גביעי כסף לקידוש שעברו במשפחתם מדור לדור. שנער אמר להם כי הם מסתכנים בכך שפקידים טורקים ייקחו מהם את חפצי הערך והציע להם להשאיר את השקית למשמרת, והוא יביא אותה אליהם כשיהיו על סיפון האונייה. הם הסכימו, וכשהאונייה התכוננה להפלגה הם המתינו לו, אך השליח לא הגיע במועד. האונייה הפליגה, והם לא ראו שוב את החפצים.

נפתלי ואמו הניחו שאין סיכוי שייעשה משהו בנדרון ולכן לא הגישו תלונה עם הגעתם לישראל. עולים רבים הגיעו דרך אסכנדרון עם סיפורים דומים על השליח, אמר.

ידיעה נוספת על אובדן הגיעה לסוכנות היהודית בשנים שלאחר מסעו של פחאם. היא מוזכרת במכתב מעשרים ותשעה בנובמבר 1962, שהגיע משליח עלייה ישראלי בטורקיה. עולה שעבר באסכנדרון התלונן על אובדן שתי מזוודות. שליח העלייה הגן על שנער במכתב שכתב לממונים עליו, ואמר כי לשנער אין גישה למזוודות במעבר, ולכן אין סיכוי שהוא אשם באובדן. סיפורים אלו אינם מפתיעים. אחרי הכול, פליטים החוצים גבולות בגנבה כשחפצי הערך שלהם בידיהם, חשופים לאובדן רכוש בדרכים שונות. וכפי שיספר לך כל מפעיל מרגלים, הסוכנים הטובים ביותר הם לעתים קרובות אנשים הפועלים על פי אופי שירותם והאילוצים שהיו נתונים בהם, משני עברי החוק.

שנער המשיך לשמש כנציג הסוכנות היהודית באסכנדרון עוד שנים רבות והבריה כ-3,500 יהודים לישראל, סיפר לי קרוב משפחתו בריאיון בארצות הברית. הוא היה בפירוש איש יעיל. בהיותו יהודי

ממוצא חלבי, הוא בוודאי הכיר בערכו של כתב היד הישן שהגיע עם סוחר הגבינות מחלב.

בארכיונים אין כל סימן לכך שבן-צבי פעל בעקבות המידע שקיבל מפחאם על שנער, אך הוא כנראה שאל שאלות בעניין. בקיץ 1960, באחד מפנקסיו השמורים כיום בגנזך המדינה, שירבט בן-צבי את המשפט הקצר הבא:

מפי דוד ששון: בידי [שנער] יש כמה עמודי קלף מכתר אר"ץ.

השם שנער כתוב ללא הסבר, ואנו מסיקים מכך שבן-צבי כבר ידע אז מיהו. משפט זה של בן-צבי הוא הסימן היחיד לכך שאכן היה מי שחשב שייתכן שדפים בודדים מהכתר נמצאים בידי אחד האנשים שהכתר עבר דרכם והדברים נאמרו לבן-צבי.

קרוב המשפחה של שנער שאותו ראיינתי הכחיש בתוקף טענות שהושמעו נגד שנער, ואמר כי אינו יודע מי הוא אותו דוד ששון. הוא הוסיף כי שורשי התלונה של פחאם, סוחר הגבינות, כנגד שנער נעוצים במחלוקת עסקית בין שני הגברים סביב רכישת טקסטיל בתקופת שהייתו של פחאם בטורקיה. גם בנו של פחאם, שראיינתי בישראל, אישר כי הוא זוכר ויכוח דומה. שניהם הכחישו את האפשרות כי חלק מן הכתר היה יכול להישאר בידי שנער.

ייתכן כי כאן יש הסבר אפשרי להתנהגותם של הישראלים: היה אולי מי שחשש כי אם הסיפור יתפרסם, ייפגע שמה של הסוכנות היהודית – תיווצר, אולי, "שערוריה ציבורית עולמית" כדברי שרגאי במכתבו. הפרסום היה מסכן את אחד ממבצעי החשובים ביותר ויחשוף שליח של הסוכנות שהיה אזרח של מדינה זרה והיה שותף למידע רגיש. התיאוריה מסבירה גם את מעורבותו הפעילה של שרגאי, מנהל מחלקת העלייה, שהיה הממונה הישיר על שנער ועל נתיב סוריה-טורקיה-ישראל. גם שבעה-עשר הימים החסרים משתלבים

בתרחיש זה: מנהל מחלקת העלייה קיבל את הכתר מפחאם ובאותה הזדמנות שמע גם דיווח על הדרך מחלב לישראל. הוא היה זקוק לזמן כדי לחקור את פחאם בטרם יביא את הספר לבן-צבי. מסמכים של שרגאי עצמו יכלו לסייע לפענוח העניין, אבל לא מצאתי כל תיעוד של ראש מחלקת העלייה בנושא. הארכיון של הסוכנות היהודית בירושלים מתייק רשומות ממשרדו, אך תיעוד מאותן השנים סביב נושא הגעת הכתר לא מצאתי.

כשאמנן שמוש כתב בשנות השמונים את תולדות הכתר הרשמיים הוא נעזר ביוסף עופר, אז סטודנט צעיר ולימים, כאמור, פרופסור למקרא ואחד המומחים הגדולים לכתר ארם צובא. עופר בילה חודשים רבים בארכיונים. הוא מצא את הפתק ששירבט בן-צבי בנוגע לשנער ואת יתר האזכורים על שליח העלייה מאסכנדרון. הוא העביר אותם לידי שמוש, אך הסופר בחר לא להשתמש בהם. שנער אינו מוזכר בספר כלל.

כששאלתי את שמוש על כך, הוא אמר שאינו זוכר מסמכים המתייחסים לשנער. אבל הוא ידע מי האיש. השליח באסכנדרון היה בן-דודו.

הבדיקה שערכתי עד כה העלתה אפוא שאלות על הזמן שעשה הכתר בחלב ומרמזת על אפשרות כי משהו קרה לו בטורקיה. אך גם לפי הפתק של בן-צבי, מקור המידע שלו מתייחס לכמה דפים ולא לכל הדפים החסרים.

מאסכנדרון עשה הכתר את דרכו לתחנתו האחרונה – ירושלים.

המכון

הדעה הרווחת בקרב המתעניינים בסיפורו של כתר ארם צובא היא שהכתר הגיע לחוף מבטחים כשהופקד בידי המומחים בישראל וכי את פתרון תעלומת הדפים החסרים יש לחפש במחוזות רחוקים. אני כשלעצמי לא מצאתי כל סיבה להניח כי טענה זו נכונה, אך מצאתי סיבה אחת טובה להניח שאפשר שהיא שגויה. וכאן, אולי, הגענו ללב לבו של הסוד הגדול ביותר והסיבה לחלק נכבד מהערפל ומהבלבול שנתקלתי בהם.

את המפתח לפתרון חלק זה של הסיפור גיליתי לגמרי במקרה בבוקר אחד בבית כנסת במנהטן, לא רחוק מסנטרל פארק. מכון בן-צבי טען תמיד כי הדפים אבדו במהלך הפרעות בחלב, או מיד אחריהן. להשערה זו אין כאמור תימוכין, ולמעשה, יש עדויות הסותרות אותה לכאורה. לאחר כתיבת הספר יצא אמנון שמוש, במימון המכון, למסע מתקשר בין קהילות יהודי חלב בעולם בחיפוש אחר הדפים החסרים. כשראיינתי אותו, שאלתי מדוע הוא סבור כי הדפים החסרים נעלמו לפני שהכתר הגיע לישראל. הוא חשב לרגע. "מתוך נימוס", ענה, "וזהירות." הוא הודה שאין למעשה כל הוכחות

שיתמכו באופן מוחלט בהשערה זו. כזכור, לא מצאתי פירוט של כל החלקים החסרים לפני חודש מרס 1958, ובתאריך זה הכתר כבר היה בישראל שלושה חודשים, רוב הזמן במכון בן-צבי.

כשהכתר הגיע למכון, המושכות לא היו בידי הנשיא, שהיה עסוק בענייני המדינה, אלא בידי מזכירו ומנהל המכון, מאיר בניהו, שהוזכר כבר בספר זה. בניהו, ולא נשיא המדינה, הוא שהיה האחראי הישיר, לכאורה, לכתר שהופקד במכון. בניהו היה, כזכור, נצר למשפחה מיוחסת – אביו, יצחק נסים, כיהן אז כרב הספרדי הראשי לישראל, ואחיו, משה נסים, היה לימים שר בממשלות ישראל. בניהו, חוקר דגול לכל הדעות של מחשבה ותרבות יהודית באגן הים התיכון, נפטר בשנת 2009 לאחר קריירה אקדמית ארוכה ומוצלחת. במקביל לעבודתו האקדמית הוא קנה, מכר ואסף ספרים נדירים, והשאיר אחריו אוסף פרטי שכולל כאלף כתבי יד ונחשב מהחשובים מסוגו בעולם.

במאי 2010 התפללתי תפילת שחרית בבית כנסת חלבי סמוך לשדרה החמישית בניו יורק. אולם התפילה המרשים היה עשוי עץ ואבן ונעשה בו שימוש רק בשבתות ובחגים. למטה היה אולם פשוט יותר לתפילה בימי חול. מצאתי שם כמה עשרות גברים המתפללים בנוסח חלב ושותים קפה שחור מתוך ספלי חרסינה זעירים, גומעים מדי בוקר בבוקרו קורטוב סוריה בטרם יקדמו את פני אמריקה. אחרי התפילה פגשתי את מוריס סילוורה, בן למשפחה חלבית מיוחסת. סילוורה הוא איש עסקים בשנות השבעים לחייו שבילה עשרים שנה ביפן, במקום שבו קהילת יהודי חלב הקימה מושבה קטנה. הוא שמע שאני חוקר את סיפור הכתר וחשב שאוכל לסייע לו.

בשנת 1961 אביו, הבנקאי והסוחר דוד סילוורה, הביא איתו מחלב לישראל כתב יד תנ"כי בעל ערך, והפקיד אותו במכון בן-צבי. כתב היד, המכונה גם הוא "כתר", נכתב כנראה במאה החמש-עשרה, כחמש

מאות שנה אחרי כתר ארם צובא. המשפחה אינה יודעת היכן הוא נמצא כיום, אמר לי הבן, אבל הוא חושב כי ייתכן שהושאל למוזיאון ישראל ותהה אם אוכל לעזור לו לאתר אותו. כעבור כמה שעות נפגשנו שוב והוא הביא עמו שני העתקים של קבלות שהמשפחה שמרה במשך חמישים שנה. הראשונה היא מתאריך חמישה-עשר במאי 1961, וחתום עליה הנשיא בן-צבי עצמו:

שמחתי לקבלך היום בלשכתי ולהכירך, באת והבאת ספר בידיך, כתב-יד עתיק "כתר-תורה" על קלף שנכתב כנראה בקורפו בידי ר' יצחק צהלון ז"ל, ויש בו חמשה חומשי תורה ונביאים ראשונים.

מחזיק אני לך תודה מרובה שהואלת למסור לידי כתב-יד חשוב זה, למען ישמר שמירה מעולה בין גנזי כתב-היד האצורים במכון בן-צבי שיסדתי ורביתי.

קהילת ארם צובא העתיקה והחשובה הולכת ומתחסלת. בני משפחת סילוורה ידועים ומפורסמים במפעליהם שפעלו בתוך קהילה זו במשך דורות רבים. אתה, צאצא למשפחה מפוארת זו, עשית מעשה גדול שמסרת למוסד מדעי בירושלים עיר הקודש, מזכרת נאה וחשובה מן הספריה של מדרש סילוורה בחלב. אנו נשמור היטב כתב-יד זה ונאפשר לחכמים וחוקרים לעיין בו וללמוד מתוכו עניני תורה ומסורה.

הקבלה השנייה, מאותו תאריך, דומה לראשונה בתוכנה ובצורתה, והיא חתומה בידי דוד סילוורה ומאיר בניהו.

לקחתי את הקבלות איתי לירושלים והתקשרתי למומחה לכתבי יד שעובד שנים רבות במכון לצילום כתבי יד עבריים של הספרייה הלאומית. מטרת הפרויקט היא לצלם כל כתב יד עברי עלי אדמות ולכנס את כולם במאגר אחד. האוסף של מכון בן-צבי

הועבר למיקרופילם בידי צוות הפרויקט מסוף שנות השבעים, אמר לי המומחה, בנימין ריצ'לר, והנחתי שזו תהיה הדרך הקלה ביותר לאתר את ספרו של סילוורה. אבל כשריצ'לר העלה את פרטי כתב היד במסד הנתונים שלו, לא התקבלו שום תוצאות. הוא שינה את איות שמו של סופר הסת"ם, יצחק צהלון, ושוב העלה חרס בידו. חציתי את העיר בדרכי אל מכון בן-צבי, שבו כבר הכירו אותי, והצגתי את הקבלות בפני אחד העובדים. האיש אישש את חשדותי: כתב היד שבן-צבי הבטיח לשמור עליו "שמירה מעולה" נעלם כלא היה.

היעלמות כתב היד של סילוורה לא אירעה בזמן האחרון. אילו היה קיים באוסף המכון בשנות השבעים המאוחרות, הוא היה מצולם בידי צוות הספרייה הלאומית ומצוי במיקרופילם. לכן נראה שנעלם לפני כן.

בחיפושים שביצעתי באותה עת בארכיון המכון נתקלתי להפתעתי גם באזכור עקיף המתייחס לכך שעבודתו של מאיר בניהו במכון נסתיימה באוקטובר 1970.

בריאיון שקיימתי עם דוד ברטוב, מנהל הלשכה של הנשיא בן-צבי, שאלתי לפשר עזיבתו של בניהו מהמכון.

לאחר שתיקה קצרה השיב, "אולי נשים כאן נקודה."
 "אולי לא, מר ברטוב," התעקש עזרא קצין, שנכח איתי בריאיון, "אנחנו רוצים לדעת את האמת."

"שינוח על משכבו בשלום," אמר ברטוב, "ונאמר אמן."
 קבעתי פגישה עם פרופסור יום-טוב עסיס, ראש מכון בן-צבי הנוכחי.

הפרופסור היסס כששאלתי על נסיבות עזיבתו של בניהו. הוא אמר לבסוף שיש למכון "תיק שמן" על פרטי המקרה, אך ציין שטרם יצא לו לעיין בו והוא אינו יודע איזה מידע מצוי בתוכו. הוא אמר שיבדוק

את העניין ויחזור אלי, אך מאז ניתק כל קשר איתי. כמה חודשים עוד ניסיתי לקבל את תגובתו, אך הוא לא חזר אלי.

ובינתיים, בעודי בוחן בקפידה אוסף של כמה מאות מסמכים שליקט עזרא קצין, גיליתי עוד כתב יד חסר. על מסמך ממכון בן-צבי, ללא חתימה אך כפי הנראה בניסוחו של בן-צבי עצמו, היה אישור על קבלת מגילת אסתר פגומה שחולצה מבית הכנסת בחלב אחרי הפרעות. את המגילה הביאה ארצה משפחה בשם לרנר בשמונה-עשר בפברואר 1955. חיפשתי במסד הנתונים לכתבי יד של הספרייה הלאומית את הספר באוסף המכון, אך החיפוש לא העלה כל נתונים. שלחתי לפרופסור עסיס מייל ובו שאלתי מה עלה בגורל הספר, ולא קיבלתי תשובה.

בסופו של דבר, כדי להבין את ההתרחשויות במכון הגשתי בקשה רשמית לקבל את פרטי נסיבות עזיבתו של בניהו בשם חוק חופש המידע שמכון בן-צבי כפוף לו בתוקף היותו מכון מחקר ציבורי במימון משלם המסים. שלושה חודשים חלפו מהפגישה עם פרופסור עסיס ועד שקיבלתי מכתב רשמי שכתב, ככל הנראה, עורך דין. חוקרי המכון דוחים את בקשתי, כך נכתב, בטענה ש"בחומר המבוקש כלול מידע אשר גילוי יכול ועולה לכדי פגיעה בפרטיות. אשר על פי סעיף 9 (א) (3) לחוק חופש המידע [...] חל איסור למסרו". בנוסף, "לאור פטירתו של פרופ' בניהו ז"ל יש בגילוי של המידע המבוקש פגיעה בצנעת הפרט של אדם שנפטר [...] וקיים חשש לפגיעה בצנעת הפרט של בני משפחתו". סעיף בחוק מאפשר למכון למנוע את מסירת המידע.

אבל בשלב הזה כבר הגיע אלי מידע ממקור אחר. לקחתי את הקבלות של סילוורה למשרד החינוך, אל לשכתו של צבי צמרת, שהיה, כאמור, מנכ"ל יד בן-צבי במשך עשרים ושש שנים, עד 2009.

איפה הספר הזה, ביקשתי לדעת.

צמרת קרא את המסמכים ופניו קדרו. "לומר לך משהו בצורה הגלויה ביותר?"

בבקשה, עניתי, ובעוד הקבלה של סילוורה מונחת על השולחן אמר לי צמרת שמאיר בניהו, שהיה מנהל המכון תקופה ארוכה, אחראי, לטענתו, להיעלמות "עשרות" כתבי יד ממכון בן-צבי. נשיא המדינה דאז, זלמן שזר, התערב בעניין באופן אישי, אמר צמרת, והדברים לא עלו לכדי חקירה.

היה גם מאבק משפטי בין חוקרים על השליטה והניהול של מכון בן-צבי, שבמרכזו עמד בניהו. אמנם במכתב בודד בארכיון מכון בן-צבי יש אזכור לכך שעבודתו של בניהו "הופסקה" ב-1970, אבל מסמכים אחרים מראים שבניהו עזב את המכון בסוף המאבק על פי בחירתו, לאחר הסכם שקיבל תוקף של פסק דין. אי-הסדרים בספריית המכון לא פורסמו בציבור.

כעבור כמה שנים, ב-1975, הובא חוקר צעיר בשם יוסף הקר לשמש כסגן לראש מכון בן-צבי. הקר הוא היום פרופסור אמריטוס להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית. הוא נקרא לסייע בשיקומו של המכון והיתה לו גישה חופשית לכל המסמכים הרלוונטיים. כשיצרתי עמו קשר בהמלצת נשיא האוניברסיטה מנחם בן ששון – ששימש בעבר ראש מכון בן-צבי אבל סירב להתייחס בעצמו לפרטי הפרשה – הקר הסכים לדבר לפרוטוקול, אישר בזהירות את דבריו של צמרת ואף הוסיף פרטים.

"סיפרתי למי שהיה צריך לספר," הוא אמר, אך דבר לא נעשה. "נראה שכל הצדדים רצו לגמור את העניין הזה, וטיאטאו את הדברים מתחת לשטיח." כשהצגתי את הקבלות של סילוורה בפני עובד ותיק שעדיין מועסק במכון בן-צבי אישר גם הוא את הפרטים.

לאחר שעזב את מכון בן-צבי עבר בניהו לאוניברסיטת תל אביב. בשנת 2004 זכה בפרס א.מ.ת. וכשנפטר כעבור חמש שנים תיאר אותו עיתון האד"ן כ"תלמיד חכם וחוקר".

מכוח תפקידו במכון בן-צבי היה בניהו אחראי, לכאורה, לכתר ארם צובא מיום שהועבר למכון, בשנת 1958, ועד שעזב כעבור שנים-עשרה שנה, כשברקע המאבק על השליטה במוסד. לא קשה להבין מדוע העדיפו אז במכון בן-צבי להשתיק את פרטי אי-הסדרים ולמה ממשיכים לעשות זאת כיום. יש להם פוטנציאל הרסני, לא רק מפני שהם עלולים לערער מאוד את אמינותו של המכון כגנזך של כתבי יד, אלא גם משום שהם יעלו שאלות בנוגע לספרים שנמצאו להם סימוכין בקבלות ולא נודע מקום הימצאם, ואולי גם לחלקים החסרים של התכשיט הגדול ביותר של המכון. הפרטים מרמזים, אולי, על שרשרת מסירה אפשרית של הדפים: לידיים פרטיות, שם נשארו במשך שנים, ואז, כשהעניין כמעט נשכח, נפלו לידי סוחר – מישוהו כמו חיים שנייבאלג. כפי שראינו, אין בארכיוני המכון תיעוד של מספר הדפים שהיו בכתר כאשר הגיע לטיפולו של המכון, ומתי נתגלה החסר.

שלחתי שאלות לאחיו של בניהו, השר לשעבר עו"ד משה נסים. נסים שלח מכתב מפורט המשתרע על חמישה עמודים, ניסיון נרגש וזועם להגן על שמו של אחיו. הוא כותב שההאשמות כנגד בניהו הן "שקרים ועלילה אומללה". ההאשמות, הוא כותב, נועדו להסתיר פרשה אחרת של גנבה של תעודות היסטוריות שהוחזרו למכון. הוא מגדיר את האנשים שהפנו כלפי בניהו אצבע מאשימה "אנשי מרמה". בניהו, הוא כותב, עזב את המכון מרצונו, וצירף סימוכין לכך בהסכם שקיבל אישור של בית משפט.

נסים ממשיך וכותב כי דפי הכתר לא נעלמו אחרי שהגיע לישראל. הוא מביא לראיה מאמר משנת 1958 שכתב הנשיא בן-צבי עצמו, ושולח אותי לספרו של אמנון שמוש, "שבו מובאות ידיעות חשובות מגובות בעובדות מוצקות".

לסיכום, הוא כותב, החליט לענות לשאלותי בתקווה שהטעות שלי נעשתה בתום לב ולא מתוך "כוונות בלתי טהורות", וגם "משום כבודו

של הנפטר שאינו יכול לעמוד ולהדוף את העלילות המוטחות שלא בפניו".

"מדוע במשך 40 שנה לא פנו לרשויות אכיפת החוק והתלוננו?" כותב נסים, ומובן שדבריו בעניין זה הם במקומם.

גישת אנשי המכון לאפשרות קיומו של קשר בין היעלמות ספרים מהאוסף להיעלמות דפי הכתר נשענת, כך נראה, על הכחשה. בפגישתנו צמרת אמר גם הוא כי הכתר הגיע למכון ללא הדפים החסרים. טענה זו תומכת בכך שאיש מאנשי המכון אינו יכול להיות אחראי להיעלמם. התחקיר שלי לא העלה כי דפי הכתר נספרו כשהובאו למכון, ולא מצאתי במקום פירוט של הדפים כשנתקבלו. איננו יודעים, וכנראה לא נדע, אם חקירה שהיתה מתנהלת אז או מיד לאחר מכן היתה מביאה לפתרון התעלומה. מה שאנו יודעים הוא שבשלהי ינואר 1958, לפני ששמענו לראשונה על חסרונם של חלקים גדולים מכתב היד, הועבר כתר ארם צובא למשמרת בספרייה שבה נשקפה סכנה לספרים. רק כעבור כמה חודשים, בחודש מרס, אנו למדים על מאתיים דפי כתר חסרים.

במרוצת השנים חוקרים מטעם מכון בן-צבי חיפשו אחר הדפים החסרים ברחבי העולם. הם לא פסחו על חלב העתיקה, על ברוקלין, על סאו פאולו ועל ריו דה ז'נרו. הם ביקשו ממומחה שווייצרי לגילוי סודות באמצעות מטוטלת לחקור מפות של דרום לבנון. הם חיפשו בכל מקום, כך נראה, אך לא הסתכלו במראה.

באהייה

"נולדתי בשנת 1936, בחלב אשר בסוריה, " סיפרה לי בתו של השמש. "אכפת לך אם אני אעשן?" היא רכנה קדימה ושאפה מהסיגריה שבידה.

"שתי דלתות יש לבית הכנסת, " היא סיפרה על ילדותה בזמן הווה, כשעיניה נעוצות בנקודה כלשהי בחלל סלון ביתה. דלת אחת היא ענקית, "והמנעול בכזה גודל" – פרשה את שתי ידיה – "והמפתח הוא כזה, " הקישה על מרפקה ואז על קצות אצבעותיה. "אנחנו נכנסים מהדלת הקטנה, " הוסיפה.

"אני לא יכולה אפילו לתאר לך את האווירה. משהו מרגיע, איזה יופי אלוהי שאי אפשר – " קולה רעד, הסיגריה שלה כילתה את עצמה בפינת המאפרה. "אי אפשר לתאר כמה יפה זה היה. מסתכלים על הכול – על הברכות, הכול ברקמת זהב, על הנברשות, כולן מקריסטל וכסף, " עיניה היו עצומות. "עולים שלוש מדרגות ואז יורדים עוד שתיים אל מקום חשוך. ואז מגיעים למערה, ושם נמצאת הכספת."

ישבנו בדירת השיכון שלה בחולון. בתו של השמש כבר היתה

בת שבעים וארבע. עברו למעלה משישים שנה מאז עזבה את ביתה, והיא עדיין דיברה עליו כאילו הכול עוד קיים. כאילו היא עוד מתגוררת בבית אחד עם אחיה ואחיותיה ואביה מטפל בבית הכנסת, שבתוכו שוכן הספר הגדול, מוסתר ושלם כפי שהיה שש מאות שנה.

בתו של השמש היתה המרואיינת הראשונה שלי כשהתחלתי את המסע בעקבות הכתר. הוקסמתי מזיכרונותיה ומסיפוריה על בית הכנסת הגדול ואוצרו. חשבתי שאכתוב סיפור משובב נפש על הצלתו של הספר, אך מהר מאוד דמיתי למישהו שפותח בתמימות ארון ופתאום מוצא את עצמו קבור תחת ערמת חפצים נשכחים.

ככל שהתחקיר שלי התקדם והסתבך, מצאתי את עצמי חוזר אל ספרו של אומברטו אקו, שם הודד, שיש בו תיאור קלאסי של עוצמות התאווה שספר מסוגל לעורר בבני אדם. אירועים מוזרים ואלימים המתרחשים במנזר בראש ההר נקשרים שם לספר אסור מהספרייה. הספר הוא העותק היחיד של יצירה מאת אריסטו על הקומדיה, שהוסתר משום שהכנסייה החשיבה את תוכנו למסוכן. הספר נעשה מוקד לרגשותיהם וליצריהם של הנזירים, בהם יש המבינים אותו ויש שאינם מבינים. העלילה מסתיימת בכיליונו של הספר בשל מעשי אדם שנעשו בהשראתו. המנזר עצמו נשרף עד עפר.

הכתר הובא לחלב במאה הארבע-עשרה. הוא הוחזק בחדר מבודד בבית הכנסת הגדול, וכל עוד היה שם היה בטוח. במרוצת השנים שבהן שמרו עליו יהודי חלב הוא הפך ממקור של מידע שמטרתו לשפר את האדם, כפי שהתכוונו יוצריו, לשריד קדוש בעל ערך בדומה לחלקי שיער או עצמות של קדושים הנשמרים בקתדרלה. אחרי הפרעות שפרצו בעקבות הכרזת האו"ם בעשרים ותשעה בנובמבר 1947 הוצא הכתר ממחבואו בידי אספסוף. בית הכנסת נשרף. לב הספר אבד והקהילה העתיקה ששמרה עליו נפוצה לכל עבר.

לו היה האספסוף מכלה את הכתר, היה הסיפור שלי פשוט יותר. הוא היה אולי מסתיים ברמיזה להתקפה הצלבנית על ירושלים בסוף המאה האחת-עשרה ולגנבת הכתר מבעליו. בירושלים, הנוצרים הם שהיו נחושים בדעתם לטהר את עיר הקודש מן הכופרים, ואילו בחלב המוסלמים הם שכילו את זעמם בקהילה חסרת ישע, עתיקה בהרבה משלהם. אך אם הניתוח המוצג בעמודים אלה נכון, הרי ש"עבודה פנימית" היא שהשחיתה את הספר המרהיב.

הרעב לישן וליפה אינו חדש. יצירות אמנות נגנבות חדשות לבקרים ונסחרות תמורת סכומי כסף נכבדים. אך במקרה זה, הפריט החסר אינו חפץ יפה אלא ספר שאוסר גנבה. הדף שבו מופיע הפסוק "לא תגנב" נעלם. הציוויים "לא תענה ברעך עד שקר", "לא תחמד" ו"לא תרצח", שהופרו בסיפורנו, נעדרים אף הם.

הכתר הוא העותק המושלם ביותר של התנ"ך העברי, שנכתב כדי לשמש מצפן מוסרי לבני האדם. סיפורו הוא טרגדיה של חולשה אנושית. הספר הוא תוצר למדנותם של דורות של חכמים בטבריה שניסו לכתוב מהדורה מושלמת של דבר האל. הוא הישג חד-פעמי ועדות לאמונתם של האנשים שיצרו אותו. והוא חולל. הרמב"ם היה מגיב בחלחלה, אך אולי גם בחיוך עצוב, יודע כול: זו דרכו של האדם. הסיפור של הספר, אולי היה אומר, לא אמור להפתיע את מי שקרא אותו. "ואין כל-חדש תחת השמש", כתוב בקהלת, "יש דבר שיאמר ראה-זה חדש הוא כבר היה לעלמים אשר היה מלפננו". גם הפסוקים הללו נעלמו.

המאבק בין המבינים את משמעותו של הספר ובין מי שאינם מבינים, בין מי שמבקשים לשמור עליו ובין מי שמבקשים להרסו, בין אלו שחיפשו אחריו מהסיבות הנכונות ובין אלה שהשתוקקו לו מטעמים אפלים ונבזיים – הספר הכיל את כל סוגי הדמויות הללו ואת המניעים שלהן בטרם נפל בשביין. אפשר היה לשבץ את סיפור הכתר בין עלילת קין והבל לתיאור חטא העגל – אלגוריות

על האופנים הרבים שבהם אנו נכשלים. הכרך שרד אלף שנות
היסטוריה זרועת מהמורות, ובימינו בגדו בו האנשים שהיו מופקדים
על שמירתו. הוא נפל קורבן לאותם יצרים שהוא נוצר כדי למתנם,
ונטרף בידי היצורים שהוא עצמו נועד להושיע.

תודות

בכתיבת ספר זה נעזרתי באנשים רבים. חלק מהם מופיעים בטקסט עצמו ואחרים מילאו תפקידים מכריעים מאחורי הקלעים. אני רוצה להודות לרפי סיטון, שהסכים לשתף אותי בחומרים שאסף, במחשבותיו, בסיפוריו ובחשדותיו, ושעזר לי למצוא את הכיוון הנכון. אני חב חוב גדול לעזרא קצין, שסייע לי לנווט בסבך הסיפור, היה שותף ויועץ, ואמר לי – בצדק, מתברר – להיות פחות תמים. תודה לכל האנשים שחלקו איתי את זיכרונותיהם – שמותיהם, הרבים מכדי שאוכל לציין אותם כאן, מוזכרים בספר וברשימת המקורות. אני מודה גם לחוקרי האקדמיה שעזרו לי בהכנת הספר: לחברי יונתן רובין מהאוניברסיטה העברית, על מסע הצלב; לרפאל זר ממפעל המקרא באוניברסיטה העברית, על המסורה וכתיבת התנ"ך; ליוסף עופר מאוניברסיטת בר-אילן, על המסורה ומסעות הכתר; לגיש עמית מאוניברסיטת בן-גוריון, על הגעתם של כתבי יד עתיקים למדינת ישראל הצעירה; לבנימין ריצ'לר מהספרייה הלאומית בירושלים ולאנג'לו פיאטלי, מומחה לספרים נדירים וסוחר, על עולמם של כתבי יד עבריים. למדתי רבות על הרמב"ם מעבודתו של יואל קרמר מאוניברסיטת שיקגו. כל הטעויות בספר הן שלי בלבד, כמובן. הספר הזה לא היה נוצר ללא הסוכנת שלי, דבורה האריס, שעידודה

ומיומנותה דחפו אותי קדימה בפרויקט שהתברר כמעניין וכמורכב הרבה יותר מכפי שידענו בתחילה. אני מודה לידידתי עליזה רז-מלצר, שעבודתה על הספר עלתה בהרבה על תרגום. תודה לדינה צפריירי, שהעריכה והידע המדעי שלה העשירו את הטקסט. תודה לזיו לואיס ולשמואל רוזנר מהוצאת כנרת, זמורה-ביתן, שהאמינו בספר מהרגע הראשון, ותודה מיוחדת לתמי צ'פניק-הראל, העורכת האחראית על המהדורה העברית של הספר, שענינה החדה עיצבה אותו והביאה אותו לפרסום בשפה הטבעית שלו.

אני מודה גם לכל מי שקרא את כתב היד ותרם הצעות ותיקונים: גרשום גורנברג, דייוויד הורוביץ, הרב שמעון פליקס, מיץ' גינסבורג, טלי גינסבורג, עמיעד מלצר, אחותי שרה שורק וג'ונתן ספרן פויר. תודות לעמיתים שלי לשעבר במשרד AP בירושלים, על ההתחשבות בי חרף לוחות הזמנים של דסק החדשות. תודה לעמיר פישר על ייעוץ בזמן הנכון.

אני רוצה להכיר תודה גם לזכריה וקרול גינסבורג, שנתנו לי במשך כמה חודשים קריטיים לכתוב ב"מאפרה" האגדית בירושלים, לעורכי הדין אמיר זהר ומיבי מוזר, על העצות המשפטיות, ולתנועה לחופש המידע.

תודות גם לצוות העובדים בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, בגנזך המדינה, בארכיון האוניברסיטה העברית בהר הצופים ובבית הדין הרבני בירושלים. תודה למיכאל גלצר ממכון בן-צבי, שעשה מאמצים רבים לעזור, ולג'יימס סניידר, אדולפו רויטמן, גלית בנט ודינה שר במוזיאון ישראל, המקום שבו התחיל הסיפור.

תודה גדולה במיוחד להורי, אימוג'ין ורפאל זאב פרידמן, בין השאר על הזיקה שלי לכתיבה ולהיסטוריה. הספר לא היה נכתב בלעדיהם. תודה לילדי, אביב, מיכאל ותמר, שהעיסוק שלי בכתר מלווה אותם רוב חייהם ושמזכירים לי כל יום לפני עלות השחר מה חשוב באמת. והתודה החשובה מכולן: לאשתי, נעמה – בלי התמיכה, התובנות והסבלנות שלך כל זה לא היה מתאפשר.

הערות ומקורות

עמוד 3

אומברטו אקו, שם הורד. מאיטלקית ומלטינית: עמנואל בארי, אור יהודה:
זמורה-ביתן, 2011, עמ' 289.

פתח דבר

מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, מהדורת שורץ.

פרק 1: כ"ט בנובמבר

תיאורי ההצבעה באו"ם מבוססים על חומר גלם מתוך הסרט התיעודי
"יום ההחלטה" (1957) ששמור בארכיון הסרטים היהודיים על שם סטיבן
שפילברג באוניברסיטה העברית. פרטים נוספים על ההצבעה לקוחים
מ־*Mandate of Destiny: The 1947 United Nations Decision to Partition Palestine*, New York: Jacob Blaustein Institute for the
Advancement of Human Rights, 2008, ומספרו של בני מוריס, 1948:
תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה, מאנגלית: יעקב שרת, תל
אביב: עם עובד וספריית ספיר, 2010.

תיאורי ההתרחשויות בחלב בליל ההצבעה באו"ם נכתבו על פי ראיונות עם רפי סיטון בביתו בישראל בשנים 2009 ו-2010. תיאורי שגרת היומיום של השמש נכתבו על פי ראיונות עם בתו, בתיה רון (לשעבר באהייה בגדאדי) בביתה בישראל בשנים 2009 ו-2010.

ציטוטי המשקיפים הערבים מתבססים על המקורות הבאים: בני מוריס, *Mandate of Destiny*; 1948, וספרו של נורמן (נעם) סטילמן *The Jews of Arab Lands in Modern Times*, Philadelphia: Jewish Publication Society, 2003.

דבריו של דוד הורוביץ, לימים הנגיד הראשון של בנק ישראל, הם מתוך ספרו *בשליחות מדינה נולדת ירושלים ותל אביב: שוקן, תשי"ב, עמ' 316*.

תיאורי ההתרחשויות בירושלים בליל ההצבעה והציטוט מדבריה של גולדה מאיר נלקחו מספרו של בני מוריס, 1948, ומספרם של לארי קולינס ודומיניק לאפייר, *ירושלים, ירושלים*, מאנגלית: אהרון אמיר, תל אביב: מעריב, 1972.

פרק 2: חלב

תיאורי שגרת היום של משפחת בגדאדי מבוססים על שיחות עם בתיה רון ועם אחותה, כרמלה דוויק (בגדאדי) בישראל בשנים 2009 ו-2010.

תיאורו של מוראד פחאם נלקח מתמליל של עדות בעל פה שהקליט באוניברסיטה העברית בשנת 1976. את התמליל קיבלתי מידי נכדו, ג'ק דוויק.

סיפורו של רפי סיטון נכתב על פי שיחות שניהלתי איתו בשנים 2009 ו-2010 וכן מתוך עדות שהקליט באוניברסיטה העברית בסוף שנות השמונים.

היהודים החלבים ששמותיהם לנין, סטלין וקרל הוזכרו בספרו של אמנון שמוש, *גלויות מעולם האמת*, תל אביב: מסדה, 2010, בפרק "לנין וסטלין מבקרים".

את יצחק טוויל ראיינתי בישראל בשנת 2009. הריאיון עם יוסף ענתבי התקיים בישראל בשנת 2010.

טקסט המודעה שפירסמה תנועת הנוער היהודי בדמשק והנתונים על מספרי היהודים שנהרגו בפרעות שלאחר המלחמה לקוחים מספרו של סטילמן, *The Jews of Arab Lands in Modern Times*.

פרק 3: השרפה

תיאורי הפרעות בחלב מבוססים על ראיונות שערכתי עם האנשים הבאים: הרב יצחק טוויל, ישראל, 2009; בתיה רון ואחותה, כרמלה דוויק, ישראל 2009, 2010; יוסף ענתבי, ישראל 2009; פרופסור יום-טוב עסיס, ישראל 2009; מוריס סילוורה, ניו יורק 2010; ליאון טוויל, ניו יורק 2010.

מהדורת עיתון הארץ מתאריך שניים בינואר 1948, שבה מופיעה הכתבה של פרופסור משה דוד (אומברטו) קאסוטו על הכתר, נמצאת בספרייה הלאומית בירושלים בצורת מיקרופילם.

פרק 4: הסופר המהיר מטבריה

ההקדשה המתחילה במילים "זה המצחף השלם" לקוחה מהקולופון של כתר ארם צובא, כפי שהועתק על ידי משה דוד קאסוטו בשנת 1943 ופורסם במאמרו של יוסף עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", *ספונות י"ט*, מכון בן-צבי, תשמ"ט. הדף שעליו הקולופון נמנה עם הדפים החסרים שנעלמו לימים.

תיאורו של אלי הנזיר לקוח ממאמרו של נחמיה אלוני, "אלי בן יהודה הנזיר וחיבורו 'יסודות הלשון העברית'", לשוננו 34, האקדמיה ללשון העברית, תש"ל.

החומר על המסורה לקוח מאנציקלופדיה יודאיקה ומראיונות עם ד"ר רפאל זר ממפעל המקרא של האוניברסיטה העברית. תודה מקרב לב לד"ר זר על סיועו בהכנת פרק זה.

חומר על יצירת הכתר לקוח ממאמרו של מרדכי גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות י"ט (תשמ"ט).

פרק 5: אוצר בבית הכנסת

הנתונים על ההרס שנגרם בפרעות לבתי הספר, לבתים ולעסקים נלקחו מדיווחים בני זמננו המצוטטים בספרו של סטילמן, *The Jews of Arab Lands in Modern Times*.

שמו של בית הכנסת שבו התקיימה תפילת השבת לאחר הפרעות הוא "סניור משה", ותיאור התפילות ומזמור התהלים שנאמר מבוסס על ריאיון שערכתי עם הרב יצחק טוויל בישראל, 2009.

דוגמה לטענה ש"עשרות" אנשים נהרגו ניתן למצוא בספרם של חיים טוויל וברנרד (שלמה) שניידר, *Crown of Aleppo: The Mystery of the Oldest Hebrew Bible Codex*, New York: Jewish Publication Society, 2010.

תיאור הרשויות הסוריות והרופא האמיד ממוצא ארמני שחיפש את הכתר מבוסס על תמליל של שיחה שהתקיימה בין הנשיא בן-צבי לרב משה טוויל בשלהי 1958, ארכיון מכון בן-צבי.

הגרסה הראשונה על הצלת הכתר, שסיפר הרב צדקה הררי במקסיקו סיטי, והשנייה – על השר הסורי, מתוארות בספרו של אמנון שמוש הכתר: סיפורו של כתר אדם צובה, ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשמ"ז.

הגרסה של מוראד פחאם על הצלת הכתר לקוחה מעדות מוקלטת שלו משנת 1976.

השיחה עם הרב יעקב עטייה התקיימה בבת ים בשנת 2010. לגרסה נוספת של תיאור הצלת הכתר ראו פרק 22, סיפורו של שמואל סבאג.

התיאור של החלק שמילא אשר בגדאדי בהצלת הכתר הוא מריאיון עם כנותיו, בתיה רון וכרמלה דוויק, ומתוך ריאיון כתוכנית "מבט שני" בערוץ הראשון עם בנו שאהוד (שאול) בגדאדי שנערך בשנת 1989 (אף כי שודר רק ב־1993). גרסה זו נתמכת בעדויות של שרה חבר, בת חלב, בירושלים, 1948, של יעקב חזן, גזבר הקהילה, סאו פאולו, ברזיל, 1961, וכן של הרב יצחק שחיפך בחקירה שניהל רפי סיטון, בואנוס איירס, 1989, וששודרה ב"מבט שני" בשנת 1993 ("הטוענים לכתר": ביים עידו בהט, הפיקה מיקי לרון).

סיפור העברת הכתר לסוחר נוצרי ותיאור תקופת הזמן שבה נשאר בידיו תואר מפיו של הרב משה טוויל בשנת 1958, בשיחה שנערכה בינו לבין הנשיא בן-צבי, ותועדה בארכיון מכון בן-צבי. שמו של הסוחר, פתחי אינטקי, והעובדה שהכתר הועבר זמן קצר לאחר מכן לידיו של אברהם אפנדי כהן, נחשפו לראשונה בידי רפי סיטון בחקירה שניהל בשנת 1989.

פרק 6: המעגל הירושלמי

תיאורי ירושלים ב־1948 מתבססים על ספרו של בני מוריס, 1984 ועל הספר ירושלים, ירושלים.

תמליל של פגישת החוקרים מופיע בספרו של אמנון שמוש, *הכתר*. במקרים רבים, המסמכים המקוריים ששמוש נעזר בהם במסגרת תחקירו לא הושבו לארכיון מכון בן-צבי והם נעלמו. לדברי שמוש, הוא מסר מסמכים רבים לשמירה בספריית בית אריאלה בתל אביב, אבל לספרייה אין רישום של מסמכים כלשהם שהתקבלו ממנו. לכן התייעוד היחיד שלהם מופיע בספרו של שמוש.

מידע על יצחק שמוש ומסעו לחלב לקוח מריאיון עם אמנון שמוש, *אחיו, בישראל*, 2009.

ציטוטים ממכתבו של המזכיר נלקחו מעותק שלו, שנכתב בעברית על גבי נייר מכתבים של מלון פלמירה ונמסר לי על ידי עזרא קצין. על המחשבה של המזכיר לצלם בסתר את הכתר נכתב בספרו של אמנון שמוש, *הכתר*.

ציטוטים מיומנו של קאסוטו ותיאורי מסעו לחלב במילותיו שלו, נלקחו מן המאמר שפירסם על הכתר בעיתון *הארץ* בתאריך שניים בינואר 1948, ומספרו של אמנון שמוש *הכתר*. פרטים על התרשמויותיו של קאסוטו מן הכתר נלקחו ממאמרו של יוסף עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", ושל גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה".

פרטים על תולדותיה הטרגיים של משפחת קאסוטו נלקחו מראיונות שנערכו בישראל ב-2010 עם נכדו, דוד קאסוטו, בנם של נתן וחנה קאסוטו.

פרק 7: ביזת ירושלים

יש חוקרים שהניחו בעבר כי הכתר לא נלקח מירושלים בידי הצלבנים בשנת 1099 אלא בידי הטורקים הסלג'וקים כמה עשרות שנים קודם

לכן. אך מחקרים אחרונים מייחסים את לקיחת הכתר לצלבנים, ראו מאמרו של חגי בן-שמאי, "הערות לגלגוליו של כתר ארם צובה", אר"ץ ומלואה: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה, כרך א, ירון הראל, יום-טוב עסיס ומרים פרנקל (עורכים), (ירושלים: יד בן-צבי, תשס"ט).

תיאור חורבנה של ירושלים מתבסס בחלקו על מאמרו של בנימין זאב קדר, "The Jerusalem Massacre of July 1099 in the Western Historiography of the Crusades", *Crusades* 3, Farnham, Surrey: Ashgate, 2004.

פרטים נוספים על ביזת ירושלים וההתעוררות המשיחית שקדמה לה נלקחו מספרו של יהושע פראוור תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים: יד בן-צבי, 2000). תודה מקרב לב ליונתן רובין, חוקר להיסטוריה צלבנית מן החוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים, על עזרתו הרבה בהכנת פרק זה.

האביר האלמוני שנטל חלק במסע הצלב הראשון ובתקיפה על ירושלים היה, ככל הנראה, ממוצא נורמני או איטלקי. הספר *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum* ("עלילות הפרנקים וצליינים אחרים שעלו לירושלים") תורגם לאנגלית בידי רוזלינד היל, New York: Oxford University Press, 1967.

תרגום הפואמה של גילו מפאריס (המכונה גם מטוצי) לעברית ותיאור היהודים שנשרפו למוות בבית הכנסת מופיעים בספרו של יהושע פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, עמ' 42-43. פרטים על פרדיון ספרי הקודש מירושלים נלקחו מספרו של שלמה דב גויטיין, חברה ים תיכונית, תירגמה: איה ברזיר, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2005.

פרק 8: הקפיצה

ברихתה של באהייה בגדאדי תוארה על פי ראיונות שניהלתי עמה בישראל ב־2009 וב־2010.

רקע וציטוטים על הגעתם של יהודי ערב לישראל נלקחו מספרו של תום שגב, 1949 – הישראלים הראשונים, ירושלים: דומינו, 1984, עמ' 148, 155.

את בריחתו של רפי סיטון מחלב תיארתי על פי ראיונות שניהלתי עמו בישראל ב־2009 וב־2010, ועל בסיס עדות שהקליט באוניברסיטה העברית בשנות השמונים.

פרק 9: הנשיא

תיאור העיסוק הרב של הנשיא בן־צבי בכתר ארם צובא מבוסס על ראיון שקיימתי עם דוד ברטוב בישראל ב־2010.

הכתבה של שליח הנזיר יודק, בישראל, ג'ון הרסי, היא מתאריך עשרים וארבעה בנובמבר 1951.

תיאורו של עמוס אילון לקוח מספרו הישראליים – מייסדים וכנים, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשל"ב, עמ' 15.

פרטים על יחסו של בן־צבי ליהודי המזרח נלקחו מעבודתו של גיש עמית (2010), "בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 1945–1955: מפעל הבאתם לישראל של ספרי קרבנות השואה, איסוף הספריות הפלסטיניות במלחמת 1948 ואיסוף ספרי מהגרים מארצות האסלאם", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן גוריון.

עותקים מקוריים של המכתב ששלח הרב הראשי, בן ציון עוזיאל, ומכתביהם של בן-צבי ושל מזכירו בניהו שמורים בארכיון יד בן-צבי.

פרק 10: משימתו של הסוחר

המידע על אברהם אפנדי כהן נלקח מריאיון שערכתי עם בן אחיינו, משה כהן, בישראל ב־2010.

מידע על מצבם של יהודי חלב באותה עת, והעובדה ששליש מהם חיו בעוני מרוד, נלקחו ממכתב ששלח שליח הסוכנות היהודית בטורקיה בחמישה בדצמבר 1958 ונמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

האמירה על כך שהיהודים חיים "בפחד מתמיד" נלקחה מרוח סודי שהעביר לארגון היהודי-אמריקני American Jewish Committee דון פרץ ביולי 1957, והוא מצוטט בספרו של סטילמן, *The Jews of Arab Lands in Modern Times*.

תיאורי העינויים שעונה פחאם לקוחים מתמליל עדותו בשנת 1976 ומריאיון שערכתי עם בנו, אברהם פאר, בישראל ב־2010.

תיאור השיחה הגורלית שניהל פחאם עם הרבנים ערב מסעו לישראל נלקח מעדות שנתן בבית המשפט בשנת 1958. תיאורו של הרב טוויל נלקח מעדותו שלו בשנת 1958.

סרינה פחאם סיפרה על האופן שבו הסתירה את הכתר במכונת הכביסה בריאיון בטלוויזיה שערך עמה רפי סיטון בברוקלין ב־1989. הריאיון שודר ב"הטוענים לכתר" במסגרת התוכנית "מבט שני" בערוץ הראשון של הטלוויזיה הישראלית בשנת 1993.

פרק 11: הרמב"ם

פרטים על חיי הרמב"ם נלקחו מספרו המרתק והמקיף של פרופסור יואל קרמר, *Maimonides: The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds*, New York: Doubleday, 2008. הציטוטים ממכתביו נלקחו מ"איגרת אל ר' יפת הדיין", אגרות הרמב"ם, ירושלים: מהדורת שילת, תשנ"ה.

תיאורי מסעות הכתר מקהיר לחלב נלקחו ממאמרו של מנחם בן ששון, "ספריות בית הרמב"ם בין קאהיר לחלב", *אר"ץ ומלואה: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה*.

מידע ותובנות על הרמב"ם ועל הלך מחשבתו, ובפרט על התכנים במורה נבוכים, שאבתי משיחות שערכתי עם אבי, פרופסור (אמריטוס) רפאל זאב פרידמן, מומחה לכתבי הרמב"ם באוניברסיטת טורונטו.

הציטוט ממשנה תורה המתייחס לכתר נמצא בהלכות כתיבת ספר תורה, חלק ח' פרק ד'.

פרק 12: אסכנדרון

פרטים על המאמצים שעשו שליחי הסוכנות, ובכלל זה המידע על שוחר ששולם לאנשי ממשל בכירים וציטוטים מפיו של שלמה זלמן שרגאי, מבוססים על הכתוב בספרו של תום שגב, 1949 – הישראלים הראשונים, עמ' 115.

את המכתב לשנער שבו מוזכרים "אחינו הנימקים בגולת ישמעאל זו" כתבו שליחי העלייה בטורקיה שדמי ופאעל בחמישה בדצמבר 1958, והוא נמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים. את המכתב המספר על ה"הסתה הגלויה והפרועה" כתבו באותו תאריך אותם שליחים, הפעם אל מחלקת העלייה

של הסוכנות היהודית בירושלים. רשימות יהודי חלב, המברק המבשר על צאתו של פחאם והמכתב מהרב יצחק שחיפר מבואנוס איירס נמצאים גם הם בארכיון הציוני. תודה מקרב לב לפרופסור יוסף עופר שהעמיד לרשותי את מחקרו המעמיק בנושא.

מידע רקע על שלמה זלמן שרגאי, ובכלל זה הדאגה שביטא באותה עת ליהודי קוצ'ין, לקוח מתיקו השמורים בארכיון הציוני המרכזי.

מידע על יצחק פסל נשאב מריאיון שערכתי עם בנו, אבנר פסל, בישראל ב־2010.

פרק 13: המזוודה החומה

תיאור הערב הגורלי בביתו של שרגאי לקוח מריאיון שערכתי עם בנו, אליהו שרגאי, בישראל ב־2010.

חליפת המכתבים בין פחאם לשרגאי מתועדת בתיק הכתר בגנוז המדינה ובתיק שנמצא בבית הדין הרבני.

פרק 14: המשפט

תיאורו של יצחק זעפרני לקוח מעדות שנתן בפני בית הדין הרבני בתאריך ארבעה במאי 1958 ומריאיון שערכתי איתו בישראל בשנת 2010.

תיאורו של פחאם על שהתרחש בינו לבין הרב דיין לקוח מן העדות שמסר בפני בית הדין ב־1958 ומעדות שהקליט בשנת 1976.

המכתב שבו מתאר מאיר לניאדו את פחאם כ"שליח מעוות" נשלח אל מזכירו של בן־צבי, מאיר בניהו, בתאריך תשעה בספטמבר 1960, והוא שמור בארכיון מכון בן־צבי.

פרק 15: אדם דתי

עדותו של פחאם והחקירה הנגדית מצוטטות מתמלילים שנשמרו בבית הדין הרבני בירושלים.

הפתקים בכתב ידו של עורך הדין שלמה תוסייה-כהן, שהועברו לנשיא בן-צבי, שמורים בתיק הכתר בגנוז המדינה בירושלים.

פרק 16: עד טיפת דמנו האחרונה

המכתבים שהעביר שרגאי לבית הדין שמורים בתיק המשפט בבית הדין הרבני ובתיק הכתר בגנוז המדינה.

המכתב הנזעם ממאיר לניאדו, שבו הוא מאשים את המדינה בניסיון לבצע עסקה עם יצחק שלום, הוא המכתב שאוזכר בפרק 14.

פרשנותו של פחאם לאופן שבו הסתיים המשפט לקוחה מעדותו המוקלטת מ-1976.

הרבנים מחלב העידו יחד בבית הדין בתאריך אחד במרס 1960. טוויל, שהגיע בשנת 1958, מסר עדות דומה בתאריך ארבעה בדצמבר 1958.

המכתב ששלחה רחל ינאית בן-צבי לפקיד ציגל שמור בתיק הכתר בגנוז המדינה בירושלים.

הסכם הנאמנות המקורי, בחתימת הנשיא בן-צבי, שמור בתיק בית הדין הרבני בירושלים.

פרק 17: הספר

המכתב משלושת רבני חלב והמכתב מהרב דיין שיש בו התייחסות ל"דפים החסרים" שמורים בארכיון מכון בן-צבי.

התייחסות מפורטת ראשונה לחומרים החסרים נמצאה בטיוטה להסכם הנאמנות, מתאריך "3.1958 – אדר תשי"ח" שמסר לי עזרא קצין.

פרק 18: שומרי הכתר

סיפור כתבי היד מתימן מופיע בפרוטרוט בעבודתו של גיש עמית, "בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 1945-1955". אני אסיר תודה לעמית על שאיפשר לי להיעזר בעבודתו טרם פרסומה.

תיאור ביקורו של בן-צבי במחנה עדן לקוח מתוך ספרו של שגב, 1949: *הישראלים הראשונים*.

הנתונים על מספר היהודים שנהרגו בפרעות 1947 בעדן לקוחים מספרו של סטילמן, *The Jews of Arab Lands in Modern Times*.

תמליל ישיבת נאמני הכתר מתאריך אחד בנובמבר 1962 מצוי בתיק הכתר בגנזך המדינה בירושלים, כמו גם המכתב ממרדכי ריגבי לבן-צבי ותגובת מזכירו של בן-צבי.

ההחלטה שקיבל בן-צבי, הקובעת כי תצלומי הכתר יפורסמו רק במאמרים שלו, מצוינת במכתב שכתב בתאריך שמונה במרס 1959, השמור בארכיון מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית.

חישובים בכתב ידו של בן-צבי שמורים בתיק הכתר בגנזך המדינה בירושלים. חישובים מאוחרים ומדויקים יותר של כמות הדפים החסרים נעשו בידי פרופ' יוסף עופר.

תכתובות שיצאו מלשכת הנשיא ועוסקות בגורל הכתר מתועדות בארכיון יד בן-צבי.

עותק ממכתב שכתב איש משרד החוץ אלכסנדר דותן לבן-צבי בתאריך שבעה בנובמבר 1961, שבו עדותו של חזן, נכלל בספרו של אמנון שמוש, הכתר. יחסו של בן-צבי לעדות ("טעות גמורה") מצוי בארכיון מכון בן-צבי.

ילדיו של אשר בגדאדי סבורים שהוא מעולם לא תחקר בשאלת הכתר לאחר שהגיע לישראל. חרף המסמך השמור בארכיון מכון בן-צבי המוכיח כי הנשיא היה ער להימצאותו של השמש בישראל משנת 1952, אין מסמכים המעידים כי מישהו יצר עמו קשר או ראיין אותו.

פרק 19: הקצין והמגילה

את סיפור המרדף של רפי סיטון אחר מגילת המקדש מקומראן שמעתי בריאיונות שערכתי עמו בשנים 2009 ו-2010, וקראתי ברישומים אוטוביוגרפיים שכתב. מידע נוסף על התקופה שבה שימש סיטון קצין מודיעין תרם לי סגנו דאז, שמואל נחמיאס, בריאיון שערכתי עמו בישראל ב-2010.

תיאור אירועים אלו מפי יגאל ידין לקוח מהמהדורה האנגלית של ספרו *The Temple Scroll*, vol.1, Jerusalem: Israel Exploration Society, 1983, ומהמהדורה העברית: *מגילת המקדש*, תל אביב: ספרית מעריב, תש"ן, עמ' 19, 26. התחושה של ידין שעיתוי מציאת המגילות הוא סמלי מתוארת בספרו *The Message of the Scrolls*, New York: Crossroad, 1992.

פרק 20: אקסודוס

המכתבים מתאריכים אחד-עשר ביולי 1963 ואחד-עשר במרס 1971, שבהם מתריעים חוקרי הכתר על התנאים שבהם מוחזק הספר, מצויים בארכיון מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית.

חוות הדעת של מנהל מעבדות השימור של מוזיאון ישראל, דודו שנהב, הושמעה בישיבה של נאמני הכתר בתאריך עשרים ושבעה במאי 1971. פרוטוקול הפגישה מתועד בארכיון מכון בן-צבי.

חוות הדעת של המשמרות החיצוניות, לאה עופר ממוזיאון ישראל ואסתר אלקלעי מהספרייה הלאומית, מוזכרת במסמך שכתב מ' פלד, המנהל בפועל של מכון בן-צבי, בתאריך שישה בדצמבר 1970. המסמך, שכותרתו "תזכורת פנימית", שמור בארכיון מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית.

אלמנתו של הנשיא בן-צבי הביעה את עמדתה בישיבת הנהלה שנערכה בשנים-עשר באוגוסט 1974. פרוטוקול הישיבה שמור בארכיון מכון בן-צבי.

משה כהן תיאר באוזני את סיפור בריחתו מסוריה בריאיון שערכתי עמו בישראל ב-2010. מידע רקע נוסף על המאמצים החשאיים שעשו שליחים ישראלים להעלאת יהודי סוריה לקוח מריאיון שערכתי עם יצחק שושן בשנת 2010. שושן, יליד חלב, בוגר יחידת המסתערבים של הפלמ"ח, סייע במאמצי החילוץ מטעם ממשלת ישראל.

פרק 21: אֶסְפֶּרגִילוס

פרטים על שימור הכתר לקוחים משני ראיונות שערכתי עם מיכאל מגן במשרדו במוזיאון ישראל בשנת 2009, ועם ד"ר יצחק פולצ'ק במשרדו במרכז הרפואי הדסה עין כרם ב-2010.

ההערכה המקצועית השגויה משנת 1970 על "לא נמצא כל גורם ביוטי" אשר הזיק לכתר, מופיעה במכתב ששלח ד"ר ה' פרידמן ממכון הסיבים הישראלי בתאריך שבעה-עשר בדצמבר 1970, והוא מצוי בארכיון מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית.

ממצאיהם של מגן, פולצ'ק ואחרים פורסמו בכתב העת *Nature* 335, no. 6187, September 15, 1988. מאמר מדעי בנושא זה פורסם כעבור שנה, I. Polacheck, I.F. Salkin, D. Schenhav, L. Ofer, M. Maggen ראו and J.H. Haines, "Damage to an Ancient Parchment Document (by Aspergillus", *Mycopathologia* 106, 1989.

הכתבה שפורסמה בג'רוזלם פוסט העוסקת ב"חלקים מכתב היד שהיה פעם שלם, אשר אבדו בשריפה" היא מתאריך עשרים ושישה במרס 2010.

פרק 22: ברוקלין

ליאון טוויל סיפר לי את סיפורו בריאיון שערכתי עמו בברוקלין ב-2010.

איזדור ורנה שמאע שוחחו עמי במנהטן ב-2010.

הופעתו של העמוד מספר דברי הימים פורסמה במאמר מאת איש הספרייה הלאומית, מלאכי בית אריה, "דף נוסף לכתר ארם צובא", *תרכיץ* 51 (1981-1982).

תיאור מסעו של מיכאל גלצר לנוי יורק מטעם מכון בן-צבי מבוסס על ריאיון שערכתי עמו בישראל ב-2010. החוקר הישראלי שאישר כי הקמע הוא אכן חלק מן הכתר הוא יוסף עופר, שפירסם את ממצאי חקר החלק בכתב העת *פעמים* 41 (1989).

רחל מגן, בתו של שמואל סבאג, שוחחה איתי בישראל ב-2009.

המכתבים והמפות הקשורים לניסיון למצוא את הדפים האבודים באמצעות מדיום שמורים בארכיון מכון בן-צבי. את המכתב שבו בקשה לסיוע מצה"ל שלח מנהל המכון, נחמיה לבציון, לידידו, אמנון שמוש, בקיבוץ מעיין

ברוך, בתאריך שנים-עשר בספטמבר 1985. שמוש אישר את הפרטים בריאיון שערכתי עמו בשנת 2010.

פרק 23: מסך עשן

הציטוטים מתוך אמנון שמוש, הכתר, הם מעמודים 49, 32, 87, 123.

אמנון שמוש שוחח איתי בישראל ב-2009 ו-2010.

עורך הדין תוסייה-כהן הצהיר כי יש להזהיר את שמוש מפני עיסוק בעניינים רגישים בקשר לבעלות על הכתר בישיבת נאמני הכתר שהתקיימה בתאריך תשעה-עשר בנובמבר 1985. תמליל הישיבה שמור בארכיון מכון בן-צבי.

מנחם בן ששון, כיום נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים, וצבי צמרת, עד לאחרונה יושב ראש המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך, שוחחו עמי בישראל ב-2010.

ספרם של חיים טוויל וברנרד (שלמה) שניידר, *Crown of Aleppo: The Jewish Mystery of the Oldest Hebrew Bible Codex*, פורסם בהוצאת Publication Society בשנת 2010. טוויל שוחח עמי בטלפון מביתו בניו יורק בשנת 2011. התורם שמימן את הספר, נכדו של מוראד פחאם, ג'ק דווין, שוחח עמי בישראל ב-2009.

פרק 24: תחקירו של הסוכן

פרטים על תחקיר הכתר שביצע רפי סיטון לקוחים מריאיונות שערכתי עמו בשנים 2009 ו-2010, ומן התוכנית התיעודית "הטוענים לכתר".

עדותו של הגזבר, יעקב חזן, שראה את הכתר כמעט בשלמותו לאחר הפרעות, מוזכרת בספר זה בפרק 18.

בתיקיות ממכון בן-צבי שהועברו לגנזך המדינה קיים מסמך נוסף המתיימר להיות עדות של יצחק שחיבר. לכאורה קיימת סתירה בינו לבין העדות המצולמת של הרב משנת 1989. על המסמך מופיעה הכותרת "פרטים על תנ"ך כ"י עתיק הנודע כ'כתר ארם-צובא' או כ'ספר בן-אשר' כפי הרשום בזכרוני." כמו כן, מופיעים בו פרטים על החזקת הכתר בחלב. הוא נכתב בזמן הווה, כאילו נרשם כשהכתר עוד היה בעיר – כלומר לפני סוף 1957. במסמך מצוין כי בכתר חסר "קרוב לרביע" מדפיו, פרט המנוגד לעדות המצולמת של הרב ולפיה ראה את הכתר ב-1952 ולא היו חסרים בו דפים רבים. במסמך לא מופיעה חתימתו של הרב שחיבר. התאריך היחיד הנמצא בו הוא בחותמת בעמוד הראשון: עשרים וארבעה באפריל 1960, כלומר שנתיים וחצי לאחר הגעת הכתר לישראל. המסמך מודפס, העברית בו רהוטה והוא מחולק לפרקים בסגנון אקדמי ישראלי, שלמראית עין לא מתאים לרב חלבי. ואכן, בארכיון הציוני המרכזי בירושלים קיים מכתב אחר מסוף שנת 1958, הנושא את חתימתו של הרב שחיבר. סגנון העברית של הרב במכתב זה, וכן מכונת הכתיבה שבה הודפס, אינן דומות לאלה שבמסמך בתיקיות מכון בן-צבי שבגנזך המדינה. ההערכה שחסר "קרוב לרביע" היא לא אחרת מהערכתו השגויה של יצחק בן-צבי עצמו, לאחר שהכתר הגיע לידיה: הנשיא העריך שחסרים שמונים ושישה מתוך שלוש מאות ושמונים דפים (כלומר עשרים ושלושה אחוז מהכתר). כיום ידוע לנו כי חסרים כמאתיים מתוך כחמש מאות דפים, כלומר כארבעים אחוז מכתב היד. מוזר, כמובן, שהרב יגיע במקרה בדיוק לאותה הערכה. המניעים מאחורי כתיבת המסמך לא ידועים, אך הסימנים מעידים כי הוא נכתב על ידי גורם הקשור למכון בן-צבי, לאחר שכתר ארם צובא הגיע לארץ. מכל מקום, קשה להתייחס למסמך כאל עדות מדויקת של הרב שחיבר. לעומת זאת, בעדותו מ-1989 האיש מדבר בקולו למצלמה במילים ברורות, ואין ספק כי היא העדות האמינה מבין השתיים.

פרק 25: האספן

חומר הרקע על שוק הסחר בכתבי יד עבריים לקוח מראיונות שערכתי עם ויליאם גרוס בישראל ב-2009, ועם הסוחר והמומחה הירושלמי לספרים נדירים, אנג'לו פיאטלי, בישראל ב-2009 וב-2010.

פרק 26: החרטומים

הריאיון הזה עם שלמה מוסיוף נערך בישראל בתאריך שישה-עשר בנובמבר 2009.

פרק 27: עסקה בהילטון

הריאיון הזה עם מוסיוף התקיים בלונדון בתאריך שניים בדצמבר 2009.

תמי מוסיוף שוחחה עמי בישראל בתאריך חמישה בינואר 2010.

את הקטלוגים של הספרים שהוצגו בירידי הספרים בהילטון מסר לי אנג'לו פיאטלי.

הערכתו של אמנון שמוש כי שיחת הטלפון שנעשתה אליו היתה בעקבות ניסיון של חיים שנייבאלג למכור את דפי הכתר עלתה בריאיון שערכתי עמו בישראל ב-2009.

פרק 28: חדר 915

תיאור חייו וימיו האחרונים של חיים שנייבאלג מבוסס על כתבתו של צבי זינגר במוסף "7 ימים" של העיתון ידיעות אחרונות בתאריך אחד בספטמבר 1989, כמה שבועות לאחר מותו של שנייבאלג, על כתבה באותו מוסף מאת עמוס נבו בתאריך ארבעה-עשר במאי 1993, ועל כתבתו של בן כספית במעריב בתאריך שלושים בנובמבר 1990.

פרק 29: כסף

רפאל זר שוחח עמי בישראל בשנים 2008, 2009 ו-2010.

הריאיון השלישי עם מוסיוף התקיים בישראל בחמישה בינואר 2010.

פרק 30: החלקים החסרים

הריאיון עם אדמונד כהן הופיע בעיתון החרדי המודיע בתאריך עשרים ואחד באוקטובר 1994.

משה כהן, בנו של אדמונד, שוחח עמי בישראל ב-2010.

הציטוטים מתחקיר הכתר של רפי סיטון לקוחים מתוך עותק של דוח התחקיר שנתן לי סיטון.

הציטוט מספרו המפורסם של שמוש לקוח ממישל עזרא ספרא וכניו, רמת גן: מסדה, 1978, עמ' 118-119.

פרק 31: שנער

בישיבה הראשונה של נאמני הכתר בשנת 1963 הצהיר בן-צבי כי קיבל את הכתר יום אחד בלבד לאחר שקיבל אותו שרגאי (מידע זה מופיע בתמליל הפגישה, בתיק הכתר בגנוז המדינה). שנים רבות לאחר מכן, בעשרים ואחד ביולי 1987, ראיין את שרגאי מיכאל גלצר ממכון בן-צבי בקשר לתפקיד שמילא בסיפור הכתר. בריאיון זה סיפר שרגאי לגלצר שהוא החליט להעביר את הכתר לבן-צבי מיד לאחר שקיבל אותו, אלא ש"בן-צבי לא היה בירושלים באותו יום. למחרת, צילצלתי לבן-צבי, ביקש להיכנס ולהביא את הכתר איתי." רשמיו של גלצר מאותו ריאיון מתועדים בארכיון מכון בן-צבי.

עותק ממכתבו של שרגאי מתאריך עשרים ושמונה ביולי 1964, המתייחס ל"שערוריה ציבורית עולמית", מסר לי עזרא קצין. אחר כך מצאתי את המקור בארכיון של נמען המכתב, אליהו אילת, נשיא האוניברסיטה העברית באותם ימים (הארכיון שוכן בקמפוס האוניברסיטה בהר הצופים). להלן המכתב בשלמותו:

לכבוד

מר א. אילת

נשיא האוניברסיטה העברית

ירושלים

מר אילת היקר,

הנרון: כתר-תורה

ענין כתר תורה מסתבך. האיש שהביא את ספר התורה ונמצא בארה"ב לא יוכל יותר לשלוט בעצמו למרות כל מכתבי ההרגעה שלי ולמרות שיחתי בע"פ עמו.

חוששני מאד שהדבר יפורסם וייהפך לשערוריה ציבורית עולמית. אם אין אפשרות להסדיר את הדברים, אין לי ברירה אלא לעמוד על כך שכתר התורה ייסגר והמפתחות יהיו שמורים אצלך וששום איש לא יוכל להשתמש בכתר תורה ולהפסיק כל עבודה ומחקר סביב זה. הצעתי זו באה מתוך יאוש ומתוך שאני רואה כל חומרת המצב ומה שעלול להתרחש אם לא נמצא דרך לפתור הבעיה בהתאם לחוק ולתנאים שבכתב ההקדש.

אני מצטער מאד שאני נאלץ לכתוב מכתב זה, אך אינני רואה עצמי בן-חורין לפטור עצמי מזה.

בברכה,

ש.ז. שרגאי

עדותו של פחאם המתייחסת ל"שדירת העולים" מצויה בתיק הכתר בגנוז המדינה.

ליאון נפתלי שוחח עמי בישראל ב־2010.

המכתב מפעיל העלייה שהזכיר תלונה על אובדן מזוודות נשלח למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בתאריך עשרים ותשעה בנובמבר 1962. מתוך ארכיון הסוכנות היהודית.

הפתק שמתייחס לדבריו של "דוד ששון" נמצא באחד מפנקסיו של בן-צבי, השמור כיום בגנוז המדינה. אני אסיר תודה לפרופ' יוסף עופר, שמצא פתק זה בשנות השמונים והסביר לי כיצד לאתר אותו בין עשרות התיקים ומאות הפנקסים הכלולים בעזבונו של בן-צבי.

קרוב משפחתו של שנער דיבר איתי בארצות הברית ב־2010. בנו של פחאם, אברהם פאר, דיבר איתי בישראל ב־2010.

פרופ' יוסף עופר שוחח עמי בישראל ב־2009.

פרק 32: המכון

בנימין ריצ'לר מהספרייה הלאומית תרם לי ידע אישי רב וסייע לי כמה פעמים במהלך 2010.

הפסקת עבודתו של בניהו במכון בן-צבי בחודש אוקטובר 1970 מוזכרת במכתב מתאריך תשעה באפריל 1971, ששלח המנהל בפועל, מ' פלד, לדוד שנהב ממוזיאון ישראל.

ד"ר צבי צמרת שוחח עמי בישראל ב־2010.

פרופ' יוסף הקר שוחח עמי בישראל ב־2011.

מסעות כתר ארם צובא, מהמאה העשירית ועד המאה העשרים

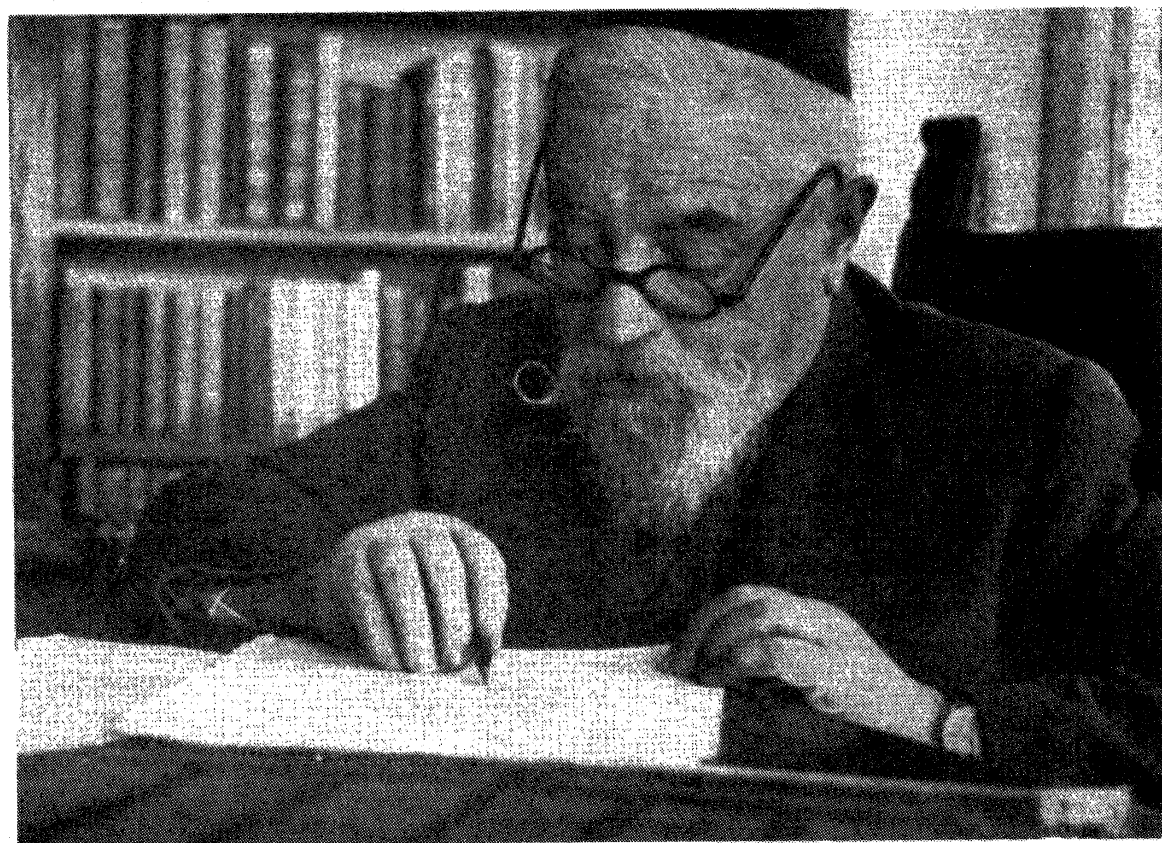
- טבריה-ירושלים, המאה העשירית בקירוב (מסלול משוער)
- ירושלים-קהיר, 1099 בקירוב (מסלול משוער)
- קהיר-חלב, המאה הארבע-עשרה בקירוב (מסלול משוער)
- חלב-ירושלים, 1958-1957

בית הכנסת הגדול של חלב, ראשית המאה העשרים בקירוב. אוסף ארנסט
 הרצפלד, גלריית האומנות פרייר וארכיון ארתור מ' סקלר, המכון הסמיתסוני,
 וושינגטון. צלם: ארנסט הרצפלד, תשליל מספר 5166

משפחת בגדאדי בחלב, 1940 בקירוב. אשר בגדאדי, שמש בית הכנסת הגדול בעיר, בגלימת פסים. בתו, באהייה, יושבת משמאלו על שרפרף. באדיבות נכדו של בגדאדי, אשר רון

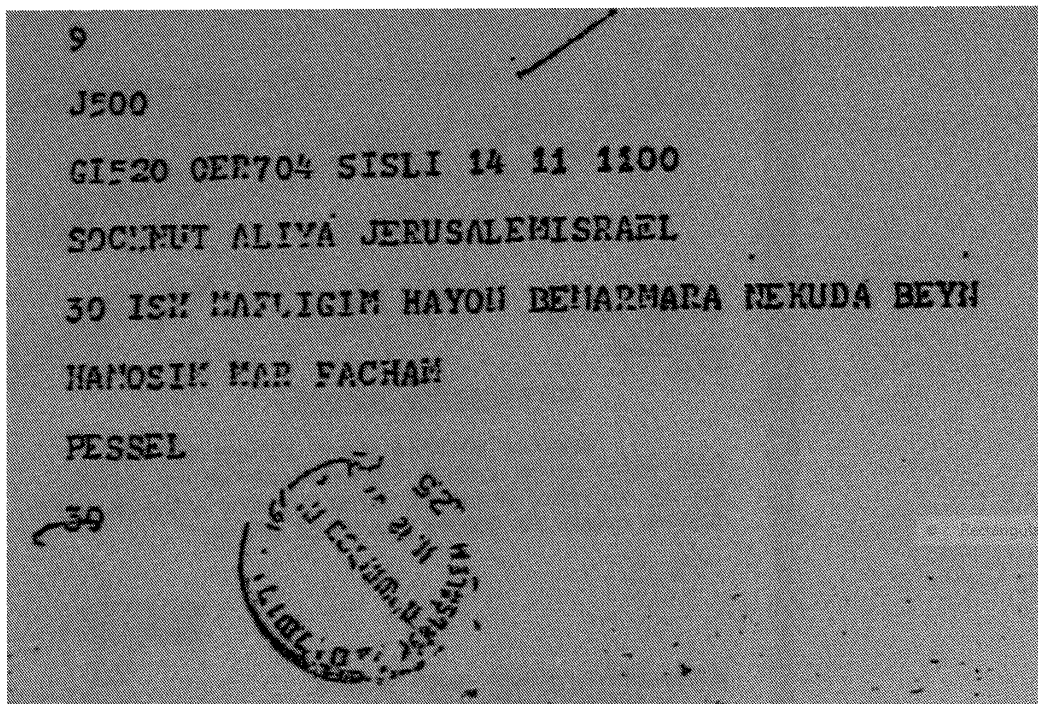
הפרופסור למקרא משה דוד (אומברטו) קאסוטו, שנשלח לחלב ב-1943 לחקור את כתרי ארם צובא. באדיבות נכדו, דוד קאסוטו. צלם: אפרים דגני

רפי סיטון, לימים
איש אמ"ן והמוסד,
בביירות, 1949.
באדיבות רפי סיטון

יצחק בן-צבי, נשיא
המדינה ומייסד "המכון
לחקר קהילות ישראל
במזרח", עם כתב יד עברי
עתיק. באדיבות גנזך
המדינה, ירושלים

המברק ששלח מטורקיה באחד-עשר בדצמבר 1957 פעיל העלייה יצחק פסל, שבו הוא מודיע למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית כי מורד פחאם, סוחר הגבינות היהודי-סורי שהבריא את הכתר מחלב, בדרך לישראל עם כתב היד. מקור: הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים

ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, שלמה זלמן שרגאי (משמאל) עם דוד בן-גוריון, 1951. באדיבות הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים. צלם: צבי אורון

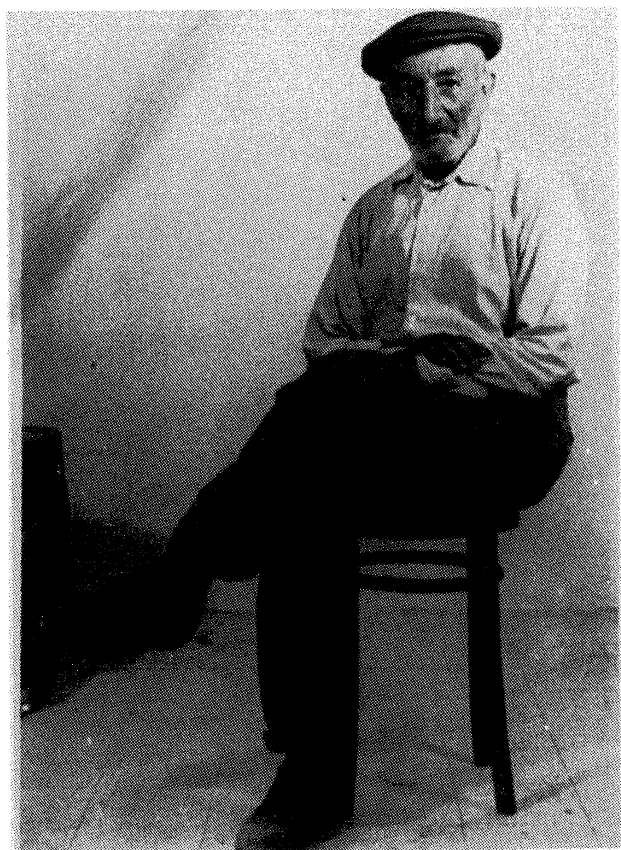
רבני חלב משה (מוסא) טוויל, מימין, וסלים (שלמה) זעפרני.
באדיבות המרכז למורשת יהדות ארם-צובא, תל אביב

קציני חיל המודיעין לאחר שאיתרו בבית לחם את מגילת המקדש, אחת
ממגילות ים המלח, 1967. משמאל לימין: רפי סיטון, הסוחר הפלסטיני פנדו,
מפקדו של סיטון, שמואל גורן, וסגנו של סיטון, שמואל נחמיאס. באדיבות
אלוף משנה (מיל') יגאל סימון

הריסות בית הכנסת הגדול של חלב, 1979. קרן יהודית פלד למען יהודי ארצות ערב בבית הכנסת בית צדק בטורונטו, קנדה. מקור: בית התפוצות

אשר בגדאדי בארץ, לפני מותו
ב-1965. באדיבות אשר רון

